

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

RAZPRAVE

DISSERTATIONES

IV/7

VIKTOR KOROŠEC

HETHITICA

PRISPEVEK K RAZVOJU HETITSKEGA PRAVA

LJUBLJANA

1958

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

RAZPRAVE

DISSERTATIONES

IV/7

VIKTOR KOROŠEC

HETHITICA

PRISPEVEK K RAZVOJU HETITSKEGA PRAVA

LJUBLJANA

1958

SPREJETO NA SEJI RAZREDA ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
DNE 9. MARCA 1956

100773 -

102872/1959

HETHITICA*

Prispevek k razvoju hetitskega prava

I

Letos poteka 50 let, odkar je nemški asiriolog Hugo Winckler skupno s turškim arheologom Makridi-Beyem 145 km vzhodno od sedanjega turškega glavnega mesta Ankare pri vasi Boghazköi izkopal državni in tempeljski arhiv nekdanje velike Hetitske države. Ime Hetitov¹ (ali Hetejcev) je znanstveni svet dotlej poznal samo iz nekaterih egipčanskih in asirskih napisov ter iz priložnostnih bibličnih poročil, v katerih se omenjajo Hetiti, živeči v Palestini, mimogrede pa tudi njihova velika maloazijska država ali pa poznejše male hetitske države v Severni Siriji.² Presenetljivo pa je, da noben grški pisatelj, zlasti da ne Homer in ne Herodot, nikoli ne govori o veliki državi, ki je propadla skoraj istočasno s Priamovo Trojo in ki ni bila samo največja državna tvorba, ki je kdaj v Mali Aziji nastala, ampak je tudi več stoletij spadala med vodilne velesile v vzhodnem delu Sredozemlja.

Na obsežne razvaline pri vasi Boghazköi je prvi postal pozoren francoski arheolog Charles Felix-Marie Texier.³ V svojem znanstveno-raziskovalnem poslanstvu je leta 1834 skušal dognati, kje je bilo antično mesto Tavium. Sam je kmalu spoznal, da to porušeno mesto ni bilo Tavium; upal je, da je našel vsaj mesto Pteria, pri

* Navzoči spis je v bistvu nekoliko razširjen referat, ki sem ga imel dne 2. decembra 1955 na pravnozgodovinskem zborovanju, ki ga je organizirala Polska Akademia Nauk v Varšavi v počastitev letos umrlega akademika univ. prof. dr. Rafaela Taubenschlaga (1881—1958).

¹ Za splošen uvod prim. Bittel, K., *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*. 2. Aufl. Tübingen 1945; Cavaignac, E., *Le Problème Hittite (L'Orient Ancien Illustré, 3)* Paris 1950; Delaporte, L., *Les Hittites (L'Évolution de l'humanité)* Paris 1936; Goetze, A., *Kulturgeschichte des Alten Orients (Handbuch der Altertumswissenschaft)* III, 1, 2. izd. München 1957; Gurney, O. R., *The Hittites* (Penguin Books), 2. izd. London 1954; Riemschneider, M., *Die Welt der Hethiter (Große Kulturen der Frühzeit, 1)* Stuttgart 1954; Sommer, F., *Hethiter und Hethitisch*, Stuttgart 1947.

² Prim. Delaporte, L., *Les Hittites*, str. 1 s.

³ Prim. Delaporte, L., *Les Hittites*, str. 5; Bittel, K., *Die Ruinen von Boghazköy*, Berlin-Leipzig 1937, 99 ss.; Ceram, C. W., *Enge Schlucht und Schwarzer Berg, Entdeckung des Hethiter-Reiches*, Hamburg 1955, str. 20 s.

katerem se je v vojni med Krezom in Kirom odločila usoda Lidijske države. Vkljub svoji zmoti ima *Texier* trajno zaslugo, da je v svoji »Description de l'Asie Mineure« (Paris 1839—1848) opozoril znanstveni svet na Boghazköi. Leto pozneje je obiskal Boghazköi Anglež *Hamilton*, sčasoma so prihajali tja Nemci in še drugi Francozi, ki so vsak na svoj način dopolnjevali prvotna nepopolna poročila.⁴ Francoz *E. Chantre*⁵ je v letih 1893—1894 že našel prve glinaste ploščice, ki so bile popisane s klinopisno pisavo v takrat še neznanem hetitskem jeziku. Medtem sta vzbudili mnogo zanimanja dve drugi plošči, napisani v istem jeziku, ki so jih našli v Srednjem Egiptu med ploščami egiptovskega državnega arhiva iz El-Amarne,⁶ odkritega leta 1887. Danes vemo, da je na njih ohranjenih dvoje pisem v hetitskem jeziku: eno pismo piše Tarhundaradu, vladar dežele Arzave (nekje v južni Mali Aziji), faraonu Amenofisu III. (1413—1377),⁷ drugo pismo, ki je v *Knudtzonovi* zbirki objavljeno kot prvo, pa je faraonov odgovor arzavskemu vladarju.⁸ V el-amarnski korespondenci je ohranjeno tudi pismo, ki ga Šuppiluliumaš, »veliki kralj, kralj dežele mesta Hatti« (pribl. 1380—1340) piše faraonu Amenofisu IV. (1377 do 1358);⁷ pismo je pisano v babilonskem kot takratnem splošnem diplomatskem jeziku.⁹

Napisi v dotlejš neznanem jeziku so vzbudili živahna razpravljanja. Leta 1902 je norveški orientalist *J. A. Knudtzon* prvi postavil trditev, da je bil jezik, v katerem sta napisani obe arzavski pismi, indoevropski. Zadel pa je na tako hude ugovore, da je svojo hipotezo sam prekalal.

Izkopavanja pri vasi Boghazköi v letih 1906—1907 so pa odkrila novo, bogato gradivo, ki je omogočilo rešitev hetitskega problema. Ugodno je bilo zlasti to, da je bilo precejšnje število ploščic popisanih s klinopisnimi napisi v takrat že dobro razumljivem akadzijskem (= babilonskem) jeziku. Iz njih je *H. Winckler* spoznal, da izkopava razvaline nekdanje hetitske državne prestolnice, ki se je imenovala *Hattušaš*.¹⁰ — Večina izkopanih plošč pa je bila popisana z napisi v istem jeziku, v katerem sta bili napisani tudi obe arzavski

⁴ *Ceram, C. W.*, o. c., str. 23 s.; *Delaporte, L.*, *Les Hittites*, str. 5.

⁵ *Delaporte, L.*, *Les Hittites*, str. 7.

⁶ *Prim. Korošec, V.*, Mednarodni odnošaji po klinopisnih poročilih iz el-amarnskega in hetitskega arhiva (Zbornik znanstvenih razprav, XXIII, Ljubljana 1950, str. 291—397), zlasti str. 296 ss. (tam je navedena podrobna literatura).

⁷ Datiranje po *Scharff, Alexander*, *Geschichte Ägyptens von der Vorzeit bis zur Gründung Alexandrieas*, München 1950, zlasti str. 192.

⁸ V zbirki *J. A. Knudtzon*, *Die El-Amarna-Tafeln*, Vorderasiatische Bibliothek, II, Leipzig 1915, sta pismi objavljeni kot listini, številka 31 (stran 270 ss.) in 32 (str. 274 ss.). — *Prim. V. Korošec*, Mednarodni odnošaji po klinopisnih poročilih iz el-amarnskega in hetitskega državnega arhiva, ZZR, XXXIII, str. 299 s., op. 12 in 13.

⁹ Pismo je objavljeno (prim. op. 8) kot št. 41 zbirke na str. 298 ss.

¹⁰ *Prim. Ceram, C. W.*, *Enge Schlucht und Schwarzer Berg*, str. 48 ss.

pismi. Ključ za razumevanje tega jezika je genialno naglo našel že leta 1915 češki asiriolog Bedřich Hrozný.¹¹ On je tudi odkril, da je bil jezik, ki ga sedaj splošno imenujemo hetitskega, vsaj po svoji slovniški strukturi indoevropski, čeprav večji del njegovega besednega zaklada ni več indoevropski, ampak je bil prevzet najbrž od avtohtonega, verjetno hatijskega prebivalstva. Hrozný je va dognanja so razvijali naprej in izpopolnjevali hetitologi raznih narodov, tako Nemci: Ferdinand Sommer, Johannes Friedrich, Albrecht Götze, pok. Hans Ehelolf, Hans Gustav Güterbock, Heinrich Otten, Annelies Kammenhuber; Einar von Schuler, Bernhard Rosenkranz; Švicar Emil Forrer; Avstrijec H. Kronasser; Francozi: pok. Louis Delaporte, Emmanuel Laroche, Eugène Cavaignac; Amerikanca: pok. E. H. Sturtevant, G. Bechtel; Danec Holger Pedersen; Anglež O. R. Gurney; Turek Sedat Alp.

V hetitologiji je kajpak še mnogo nerešenih vprašanj. Že ime »Hetiti« (oziroma »hetitski« jezik), kakor imenujemo politično vodilno plast indoevropskih osvojiteljev v Hetitski državi, ni nesporno, kajti ni povzeto neposredno iz virov, ampak se je nekako udomačilo v praksi.¹² Za indoevropske »Hittite« namreč hetitski napisi nimajo nobenega enotnega imena. Od njih razlikujemo prvotno, neindoevropsko prebivalstvo, ki ga imenujemo Hatijce, za kar je podlaga v virih, ali včasih tudi Protohatijce.

Nadaljnja težava je v tem, da je manjše število klinopisnih napisov ohranjenih v nekaterih drugih indoevropskih jezikih, tako v luvijskem in palajskem jeziku.¹³ Doslej je še neznano, kje in v kakšnem političnem odnosu sta bili deželi Lūja in Palā do ožje hetitske dežele, katere središče je bilo mesto Hattušaš.

Končno je presenetljivo, da so Hetiti uporabljali dvoje pisav. V klinopisni pisavi so nam na glinastih ploščicah ohranjeni napisi najrazličnejše vsebine iz časa velike maloazijske države (ca. 1800 do 1200). Poleg teh napisov pa naletimo v Mali Aziji do Smirne, predvsem pa v Severni Siriji (v Karkemišu ob Evfratu) kakor tudi v Srednji Siriji (Ḥamat, Restā) in v južnovzhodni Mali Aziji (Karatepe) na napise v »hetitskih hieroglifih«. ¹⁴ Ti napisi so na kamnu, pečatih in

¹¹ Prim. Matouš Lubor, *Leben und Forschungswerk eines tschechischen Orientalisten*, Praha 1949.

¹² Ceram, C. W., *Enge Schlucht und Schwarzer Berg*, str. 79 ss.; Sommer, F., *Hethiter und Hethitisch*, str. 11; Gurney, O. R. *The Hittites*, str. 17: This kingdom and its official language have become known as »Hittite«, and the name must now be accepted. Prim. tudi str. 121 s.

¹³ O tem nazadnje Friedrich, J., *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen (Verständliche Wissenschaft)*, Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1954, str. 66.

¹⁴ Friedrich, J., *Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphen*, Stuttgart 1939; *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*, str. 72 ss.

na svinčenih trakovih. Časovno so napisi povečini iz dobe, ko so po uničenju maloazijske velike Hetitske države v južnovzhodni Mali Aziji ter v Severni in Srednji Siriji nekaj stoletij obstojale male poznohetitske države, ki so v osmem stoletju postale plen asirskih osvajalcev. Posebno velik napis v hieroglifski pisavi, obenem s feničanskim prevodom, je kot že dolgo zaželeno bilingvo našel carigrajski profesor dr. Helmuth Bossert leta 1947 v kraju Karatepe¹⁵ ob reki Ceyhanu (v antiki se je imenovala Pyramos) blizu Adane v južnovzhodni Mali Aziji. Utemeljeno se zdi upanje, da bo doslej tako zamotano vprašanje hetitskih hieroglifov sedaj končno rešljivo.

Mislím, da je prav, da smo ob petdesetletnici najdbe velikega hetitskega arhiva vsaj v glavnih obrisih naznačili razvoj in nekatere najvažnejše težave »hetitskega problema«.

II

V razvoju Hetitske države in njene kulture je bilo marsikaj svojevrstnega, kar je lahko razumljivo spričo posebnih zemljepisnih, gospodarskih in družbenih razmer v Mali Aziji. Zato ni čudno, da se tudi hetitski pravni spomeniki že po svoji vsebini znatno razlikujejo od istodobnih mezopotamskih. Poleg zbirke pravnih pravil s približno 200 določbami, je ohranjeno zelo bogato javnopravno gradivo: meddržavna pogodba, ki sta jo okoli leta 1280 sklenila *Hattušiliš III.* in faraon Ramses II.; dalje cela vrsta vazalnih pogodb, s katerimi prepušča hetitski vladar zanesljivim vazalom posamezne oddaljene pokrajine v upravo ter določa njihove dolžnosti;¹ različne zbirke predpisov za dvorske,² državne³ in tempeljske⁴ funkcionarje; pravdni zapisniki⁵ in končno celó ustavni zakon, ki predpisuje red

¹⁵ Prim. Ceram, C. W., Enge Schlucht und Schwarzer Berg, str. 189 do 216; Bossert, H. Th., Meine beiden ersten Reisen zum Karatepe, *Orientalia*, N. S., 17, 1948, Roma, str. 528—531.

¹ Prim. Korošec, V., Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung (*Leipziger rechtswissenschaftliche Studien*, H. 60) 1951, str. 6 ss.

² Prim. Friedrich, J., Reinheitsvorschriften für den hethitischen König (*Altorientalische Studien*, Bruno Meißner... gewidmet, I. Band, Leipzig 1928, str. 46—58). Instrukcija je bila obnovljena kot KUB. XIII, 3.

³ Prim. Korošec, V., Bêl madgalti. Prispevek k poznavanju upravnega ustroja hetitske države, *ZZR*, 18, 1942, str. 159—170. [Prim. sedaj tudi Einar von Schuler, Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte (*Archiv für Orientforschung*, Beiheft 10), Graz 1957.]

⁴ Instrukcija, ki je bila objavljena kot KUB. XIII, 4, je transkribirana, prevedena in kratko komentirana v Sturtevant-Bechtel, A Hittite Chrestomathy, Philadelphia 1935, str. 126—174.

⁵ Odlomke iz sodnega zapisnika KUB. XIII, 35 objavlja Hans G. Güterbock v *Symbolae Koschaker*, Leiden 1939, str. 30 ss.; nekatere tudi prevaja Gurney, O. R., *The Hittites*, str. 94.

prestolonasledstva in dovoljuje »skupnosti« (*»pankuš«* = zbor velikašev) eventualno celo pravico, da sodi nad kraljem.⁶ Za spoznavanje javnopravnih odnošajev je ohranjenih toliko različnih virov, kakor jih ne najdemo nikjer v Prednji Aziji. Popolnoma drugačno je stanje glede zasebnega prava. V Mezopotamiji so spoznavni viri za civilno pravo ne le zakoniki (ali pravne knjige), ampak zlasti tudi ogromno število zasebnih listin, ki pričajo, kako se je pravo uporabljalo v praksi, in s tem olajšujejo razumevanje uzakonjenega prava ter ga pogosto tudi dopolnjujejo. Hetitskih zasebnih listin pa doslej popolnoma manjka. Sicer je že pokojni Mariano S a n N i c o l ò ugotovil, da je v hetitski službeni instrukciji za tempeljsko osebje pod smrtno kaznijo zapovedano, da je treba napraviti posebno listino, kadar tempeljski uslužbenec odsvoji kako darilo, ki ga je bil dobil od kralja.⁷ Iz tega predpisa sklepamo, da so vsaj v takih primerih sestavljali zasebne listine, čeprav doslej nobene take listine niso našli.

Hetitsko pravo se znatno razlikuje od drugih prav, ohranjenih v klinopisnih napisih, ne samo po sestavi virov, ampak tudi po vsebini svojih določb. Najbolj se to pokaže, če primerjamo hetitsko pravno zbirko s Hammurabijevim zakonikom. Temu se ni čuditi, saj so bile zemljepisne, gospodarske in družbene razmere v Hammurabijevi Babiloniji zelo različne od razmer v Hetitski državi. Mala Azija nima velikih rek, ki bi jih mogli vzporejati z Evfratom in Tigrisom ali celo z egiptovskim Nilom. Izgrajevanje in vzdrževanje obširnega omrežja je bilo za Mezopotamijo, zlasti pa za Egipt, življenjskega pomena, obenem pa je stalno pospeševalo krepitev osrednje oblasti in s tem tudi ustrezen razvoj države in prava.⁸ V Mali Aziji ta činitelj ni imel večjega splošnega pomena.

Mala Azija tudi nima nobenega naravnega središča. Mesta so nastajala na strateško ugodnih krajih, zlasti ob križiščih starih trgovskih potov. Iz teh razlogov je nastalo tudi mesto Hattušaš in sčasoma je postalo prestolnica Hetitske države.⁹ Hetitska država ni imela nobenih ustaljenih mej. Od vojaških sposobnosti posameznih vladarjev je bilo odvisno, ali so mogli ohraniti državo v istih mejah, kakor so bile za vlade njihovih prednikov; včasih so morda te meje razširili, včasih pa niso mogli preprečiti, da se je državno ozemlje znatno utesnilo. Zanimivo pa je, da so hetitski vladarji skušali s podrobnimi pred-

⁶ Korošec, V., Po sledovih najstarejšega indoevropskega javnega prava. Slovenski Pravniki, 44, 1940, str. 336—342.

⁷ Zur Frage der Schriftlichkeit des Abschlusses von Rechtsgeschäften bei den Hethitern (Zeitschrift der Savigny-Stiftung, rom. Abt. 1936, str. 236 ss). Prim. Korošec, V., O načelu publicitete v hetitskem pravu, ZZR, 20, 1944, str. 58—88; navedena določba je prevedena na str. 62 s.

⁸ Prim. K. Marx - F. Engels, Izbrana dela v dveh zvezkih, Ljubljana (Cankarjeva zal.) 1950, I, str. 92.

⁹ Prim. Bittel, K., Die Ruinen von Boghazköy, der Hauptstadt des Hethiterreiches, Berlin-Leipzig 1937, str. 3 in 5.

piši urediti tudi razmere v notranjosti države. Za Hetite je naravnost značilno prizadevanje, da posamezna upravna področja natančno reglementirajo.¹⁰

Prebivalstvo maloazijske Hetitske države se je bavilo pretežno z živinorejo in z obdelovanjem polj, vrtov in vinogradov. V tekstih iz zadnjega stoletja Hetitske države se omenjajo različni obrtniki,¹¹ ki so prebivali najbrž zlasti v mestih. Trгоvec (akad. *tamkaru*)¹² je v hetitski pravni zbirki omenjen samo enkrat (§ 5); iz tega smemo sklepati, da je bila domača trgovina malo razvita. Sužnje so dobivali večidel izmed vojnih ujetnikov. Zakoni med sužnji in svobodnimi so bili veljavni¹³ in, kakor se zdi, precej pogostni; iz tega smemo sklepati, da je pri Hetitih imelo suženjstvo še precej domač, patriarhalen značaj. V Mezopotamiji so bile razmere močno drugačne. Tam sta pomanjkanje lesa in rudnin ter obilica poljskih pridelkov silili prebivalce te odprte, izrazito prehodne dežele k trgovanju z drugimi deželami. O sklenjenih pravnih poslih so kmalu začeli sestavljati tudi listine,¹⁴ katerih je ohranjenih veliko število.

Pri Hetitih so že neugodnejše zemljepisne razmere zelo ovirale splošni gospodarski in s tem tudi pravni napredek. Nedvomno je bila pismenost znatno manj razširjena kakor v Mezopotamiji; zato niso zasebnih listin uporabljali toliko kakor Sumerci, Babilonci in Asirci. Razumljivo je tudi, da je o pogodbenem obligacijskem pravu tako malo določb znanih.

Po teh uvodnih mislih je treba, da se obrnemo k hetitski pravni zbirki kot najvažnejšemu, hkrati pa tudi dejansko skoraj edinemu spoznavnemu viru za hetitsko civilno in kazensko pravo. Od 200 določb, kolikor jih šteje H r o z n ý j e v Code Hittite, je približno desetina uničena, nadaljnja štirinajstina pa hudo poškodovana.¹⁵

¹⁰ Sommer, F., *Hethiter und Hethitisch*, Stuttgart 1947, str. 32: Ein politisch und militärisch nicht nur bedeutsames, sondern auch tüchtiges Volk, dessen glänzende und bis ins kleinste gehende straffe Organisation ungeachtet einer gewissen, naturgemäß damit verbundenen Pedanterie Bewunderung erregen muß, dessen Schrifttum, ebenso wie seine bildende Kunst eigene wertvolle Züge besaß und unter befruchtendem Einfluß von außen her weiter entfaltet hat.

¹¹ V pravni zbirki se v §§ 144, 160, 176 B, 177 in 200 B omenjajo naslednji obrtniki: brivec, kovač, lončar, tesar, čevljar, krojač, tkalec, jermesar (?), ptičar (?), usnar.

¹² Za Mezopotamijo prim. Leemans, W. F., *The Old-Babylonian Merchant and its Social Position*, Leiden 1950.

¹³ Med hetitskimi določbami o zakonskem pravu je večina takih, v katerih gre za zakone med svobodnimi in sužnji.

¹⁴ Hammurabijev zakonik predpisuje, da je o določenih pravnih poslih treba napraviti listine, v §§ 7, 95, 104, 105, 122, 128, 151, 165, 171, 177, 178, 179, 185. — Prim. Koschaker, P., *Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis*, Leipzig 1917, str. 7—25, 111—113; Driver, G. R. Miles, John C., *The Babylonian Laws*, I, Oxford 1952, str. 185 in passim.

¹⁵ Če se držimo štetja v H r o z n ý j e v Code Hittite, so popolnoma uničeni §§ 26, 114—117, 134—141 (vrzeli §§ 153—156 dejansko ni bilo); redki

V klinopisni, avtografski ediciji je zbirko objavil Hrozný l. 1921,¹⁶ dodatke sta pozneje prispevala H. Ehelolf¹⁷ in A. Götze.¹⁸ Že leta 1922 sta bila objavljena dva samostojna prevoda: Henrik Zimmern in Johannes Friedrich sta hetitsko pravno zbirko prevedla v nemščino;¹⁹ Hrozný pa je objavil svoj francoski prevod obenem s transkripcijo in fotografskimi reprodukcijami posameznih plošč.²⁰ Sledila sta dva angleška prevoda, prvega je napravil leta 1927 G. A. Barton,²¹ drugega Arnold Walther²² leta 1931. Italijanski prevod je oskrbel Giuseppe Furlani²³ leta 1929. Nov J. Friedrichov prevod, na katerega je F. Sommer opozoril že leta 1938,²⁴ žal še ni izšel v tisku. V zadnjih letih smo doživeli kar tri, oziroma štiri nove prevode. A. Goetze je leta 1950 v J. B. Pritchardovi zbirki *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* prevedel hetitsko pravno zbirko v angleščino.²⁵ E. Neufeld²⁶ je leta 1951 objavil svoj angleški in hebrejski prevod obenem z obširnimi komentarjem in s fotografskimi posnetki posameznih plošč. I. M. Dunajevskaja je prevedla hetitsko pravno zbirko v ruščino, njen učitelj, vodilni sovjetski asiriolog I. M. Djakonov pa je napisal komentar.²⁷ Dele celotne zbirke ali znatno število določb so prevedli M. Witzel,²⁸ Erich Ebeling,²⁹ E. H. Sturtevant-G. Bechtel³⁰ in O. R. Gur-

ostanki so ohranjeni od §§ 118, 123, 142, 151, 152. Hudo poškodovani so §§ 105, 112, 115, 119—121, 124, 150—153, 145, 144, 148.

¹⁶ Keilschrifttexte aus Boghazköi, VI. Heft (56. WVDÖG, 2. Heft) Leipzig 1921 (pod št. 2—26).

¹⁷ Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Heft XIII (Nr. 10—16, 30—31), 1925; Heft XXIX, (Nr. 15—38), 1938, Berlin.

¹⁸ Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Heft XXVI (Nr. 56), Berlin 1935. [Dva nova fragmenta je objavil H. Otten v KBo. IX, št. 70 in 71 (1957).]

¹⁹ Hethitische Gesetze aus dem Archiv von Boghazköi = AO. 23, 2, 1922 (J. Friedrich je objavil svoja dopolnila: Nachträge, 1923, Ergänzungen v AO. 24, 3, 1925, str. 27 ss. — Prim. tudi J. Friedrich, Zu einigen umstrittenen Paragraphen der hethitischen Gesetze, v *Symbolae Koschaker*, Leiden 1939, str. 1—10.

²⁰ Code Hittite provenant de l'Asie Mineure, Paris 1922.

²¹ Objavljeno v *Archaeology and the Bible*, 1927, str. 369—388.

²² *The Hittite Code*, v Powis Smith, J. M., *The Origin and History of Hebrew Law*, Chicago 1931, str. 246—274.

²³ *Leggi dell'Asia Antiore Antica*, Roma 1929, str. 61—88.

²⁴ Sommer, F.-Falkenstein, A., *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II.)*, str. V, VII.

²⁵ *The Hittite Laws*, o. c., str. 188—197, Princeton 1950.

²⁶ *The Hittite Laws translated into English and Hebrew with Commentary*, London 1951.

²⁷ *Zakony Vavilonii, Assirii i Chettskogo Carstva (Vestnik Drevnej Istorii, Nr. 4, 1952, Priloženie, str. 259—284; komentar str. 285 ss.)* Moskva 1952.

²⁸ M. Witzel, *Hethitische Keilschrifturkunden (prvih 100 določb)*, Fulda 1924, str. 152 ss.

²⁹ Greßmann, Hugo, *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, 2. izd., Berlin-Leipzig 1926, str. 425—431.

³⁰ *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia 1935, str. 201—228 (44 določb).

ney.³¹ Veliko število prevodov dokazuje, da je hetitska pravna zbirka takoj vzbudila mnogo zanimanja in da je to zanimanje tudi 35 let po objavi njenega besedila še vedno zelo živo. To je tem bolj presenetljivo, ker je njeno proučevanje iz več razlogov precej težavno.

Prva težava je v tem, da hetitska pravna zbirka ni izčrpna. Pri antičnih zakonikih — izvzemši Justinijanovo kodifikacijo — in pravnih knjigah lahko opazimo, da se bavijo pretežno z zadevami, ki so bile v nekem oziru sporne takrat, ko je tista pravna zbirka nastala.³² Tako tudi hetitska pravna zbirka ureja pretežno vprašanja, ki so bila bolj ali manj izjemna, medtem ko za navadne, najbolj pogostne primere ne navaja pravnih pravil, ker očitvidno meni, da so ta pravila vsakdanjega življenja splošno znana in nesporna. Take vrzeli nam mezopotamske zasebne listine in egiptovski papiri (v egipčanskem in v grškem jeziku), ki vsebujejo besedilo različnih zasebnih pogodb, v veliki meri izpolnjujejo. Zato je treba tem bolj obžalovati, da doslej nimamo hetitskih zasebnih listin. Tako ni mogoče še točno določiti pomena nekaterih določb hetitske pravne zbirke, ker uporabljajo izraze, ki so drugače nepoznani. Včasih je kaka določba zato težko razumljiva, ker gre za izjemo od pravila, ki ga ne poznamo, medtem ko bi ga iz listinskih vsakdanjih primerov morda lahko povzeli.

Velika težava je v tem, da nimamo prav nobenih poročil o nastanku hetitske pravne zbirke. Za doslej najstarejši sumerski zakonik izvemo iz njegovega prologa, da je bil njegov avtor Ur-Nammu.³³ Za Lipit-Ištarjev in za Hammurabijev zakonik napovedujeta zakonodajalca v svojih uvodnih in sklepnih besedah, da sta izdala vsak svoj zakonik.³⁴ Glede zakonika mesta Ešnunne sledi iz kratkega in poškodovanega uvoda vsaj to, da je nastal nekoliko pred Hammurabijevim zakonikom.³⁵ Za ostanke nekega sumerskega mestnega prava³⁶ in za tako imenovane »asirske zakone« (asirsko pravno knjigo)³⁷ nimamo

³¹ The Hittites, str. 81, 84 ss., 95, 96 s. (19 določb).

³² To velja za Hammurabijev zakonik in druge mezopotamske zakonike, za asirsko pravno knjigo, za gortinsko pravo na Kreti, za rimski zakonik XII plošč, za Sasanidsko pravno knjigo.

³³ Kramer, S. N., Ur-Nammu Law Code, *Orientalia*, N. S. 23, 1954, str. 40—51; Szlechter, E., A propos du Code d'Ur-Nammu, *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale* (= RA), 1953, 47, Paris, str. 1—10; Le Code d'Ur-Nammu, RA. 49, 1955, str. 169—177; Klíma, J., Zu den neuentdeckten Gesetzesfragmenten von Ur-Nammu, *ArOr*, 21, 1953, str. 442—447.

³⁴ Hammurabijev zakonik: I, 28, 50, XXIV, 3, 9; Lipit-Ištarjev zakonik: I, 21, 55, 39, XIX, 10.

³⁵ Prim. Korošec, V., Zakonik mesta Ešnunne in Lipit-Ištarjev zakonik (Razpr., II, SAZU, Razr. za zgod. in družtv. vede, Ljub. 1953) str. 21. [Za to datiranje prim. sedaj Edzard, D. O., *Die »zweite Zwischenzeit« Babylonien*, Wiesbaden 1957, str. 166.]

³⁶ Objavil jih je Clay, A. T., *Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection*, New Haven, Nr. 18—27.

³⁷ Prim. Koschaker, Paul, *Quellenkritische Untersuchungen zu den »altassyrischen Gesetzen«* (= *MVAeG*. 26, 3), Leipzig 1921, str. 10 s.

prav nobenih podatkov o njihovem nastanku. Morda je zanimivo opozoriti na to, da je nekaj določb iz Hammurabijevega zakonika bilo znanih prej, preden so našli dioritno stelo v Suzah,³⁸ prav tako je znaten del določb Lipit-Ištarjevega zakonika objavil že leta 1919 H. F. Lutz.³⁹ Nihče pa ni mogel spoznati, da so prve določbe Hammurabijeve, druge Lipit-Ištarjeve, preden nista bila znana tudi prolog in epilog, in sicer Hammurabijevega zakonika leta 1902, Lipit-Ištarjevega leta 1948.

Ker ničesar ne vemo o tem, kdaj in kako je hetitska pravna zbirka nastala, je še vedno sporno vprašanje: ali je hetitska pravna zbirka zakonik, ali pravna knjiga, ali morda zbirka sodnih odločb?

Samo na sebi je najbližja misel, da nam je v hetitski pravni zbirki ohranjen hetitski zakonik. Kakor se je hetitska kultura splošno razvijala pod močnim vplivom mezopotamskih kultur, kakor so od tam prevzeli klinopis, dobivali zdravnike idr., tako je vsaj zelo verjetno, da so na Hetite vplivala vzpodbudno tudi zakonodajna dela mezopotamskih vladarjev.

Žal nam razen Telipinuša, ki je (okoli 1450) s sodelovanjem svoje skupščine izdal ustavni zakon o prestolonasledstvu in o omejitvi kraljeve sodne oblasti,⁴⁰ noben hetitski vladar ničesar ne poroča o svojem zakonodajnem delovanju. Težko si je pa misliti, da bi bili hetitski vladarji druge, podrobne zadeve tako skrbno uredili, kakor so to storiли z objavo službenih instrukcij, medtem ko bi bili popolnoma prezrli zakonodajna vprašanja. Kajti Hetitska država je bila ustavnopravno vkljub nekaterim posebnostim orientalska despotija, v kateri je nedvomno veljalo: *quod principi placuit, legis habet vigorem*.⁴¹

Da je bila najdena zbirka zares zakonik, vsaj v pozni dobi Hetitske države, bi mogli sklepati že iz dejstva, da je bilo njeno besedilo najdeno v javnem (državnem ali tempeljskem) arhivu. Tu je bolj pričakovati uradnih zakonikov, izdanih od vladarjev, kakor pa pravnih knjig, sestavljenih od zasebnikov. — V listini KBo. III, 3 Muršiliš II. zares omenja, da hrani »listino razsodb«, po kateri naj se razsojajo tudi bodoči spori, vsaj med hetitskimi vazalnimi vladarji.⁴²

Na uradni izvor zbirke kaže tudi podpis, ki je ohranjen na plošči KBo. VI, 6. Na tej plošči je bil tekst iz dela prve plošče, ki se začinja

³⁸ Pregled pred letom 1902 znanih določb Hammurabijevega zakonika podaja Cruveilhier, Pierre, Introduction au Code d'Hammourabi, Paris 1937, str. 71.

³⁹ Selected Sumerian and Babylonian Texts, Philadelphia 1919, Nr. 100 do 102.

⁴⁰ Prim. zgoraj str. 6, op. 6.

⁴¹ Ulp. D. 1, 4, 1 pr.

⁴² Prevod je objavil Friedrich, J., v AO. 24, 3, str. 19 ss. (KBo. III, 3; prvi prevod je objavil že Hrozný, Heth. Keilschrifttexte aus Boghazköi, št. 5 — meni nedosegljivo). Vladar naroča vazalom, naj nerešljive medsebojne spore predlože njemu. Ko bodo nasprotujoči si vazali stopili predenj, jih bo zaslišal, nato jim bodo »pokazali« (= predložili) »ploščo razsodb« in pač v skladu z njo bo najbrž vladar razsodil.

z besedami »Če človek«. Pod to označbo stoji v podpisu — pri Hetitih ustrezajo podpisi na ploščah modernim napisom — v naslednji vrsti: *ŠA A.BI dUTU^{SI}*, kar pomeni, da je besedilo plošče v neki odvisnosti od »očeta Mojega Sonca«, to je prednika tedanjega vladarja.⁴³

Glavni razlog, ki govori za uradni značaj zbirke, pa je pretežno dobra pravna dikcija določb. Večina določb je namreč kratko in abstraktno formulirana. Sankcije točno odredjajo kazenske posledice za kršitev posameznih predpisov, za različna protipravna dejanja. S tem ni rečeno, da ne bi bilo v pravni zbirki tudi nekaj singularnopravnih norm in kazuističnih določb. Tako pove § 55, da je prejšnji vladar rešil spor glede javnopravnih, fevdnih dolžnosti prebivalcev mesta Hattušaša. Podobno so določeni nekateri privilegiji prebivalcev starejših mest (Nerik, Ziplanda, Arinna, § 50), vojakov različnih mest (§ 54) in različnih poklicev (§§ 50 ss., 54). Za moderni zakonik bi to bilo nenavadno; gotovo pa ne smemo z istim strogim modernim merilom presojati zakonika, starega nad 3100 let.

Hujši so drugi očitki, zlasti ta, da hetitska pravna zbirka ni notranje enotna. Že leta 1935 je A. G ö t z e v svoji kulturni zgodovini Starega Vzhoda ugotovil, da »zakonsko besedilo ni iz enega kova ter da je v njegovi strukturi jasno mogoče opazovati razvoj.«⁴⁴ Podobno poudarja O. R. G u r n e y, da je hetitsko pravo organsko rastlo in da se v različnih inačicah besedila odražajo zaporedne stopnje tega razvoja.⁴⁵

Priznati je treba, da je ta ugovor zelo tehten. Kakor je splošno znano, je hetitska pravna zbirka sestavljena iz dveh plošč, od katerih ima po Hroznýjevem Code Hittite vsaka po sto določb.⁴⁶ Že hetitski pisarji so plošči imenovali po njihovih uvodnih besedah: prvo kot »ploščo ‚Če človek‘« (=DUB *takku* LÜ-aš), drugo kot »ploščo ‚Če vinska trta‘« (=DUB *takku* ^{GIS}GEŠTIN-aš). Za celotno zbirko nimajo Hetiti nobenega skupnega imena.⁴⁷ Nikjer tudi ni rečeno, da sta bili obe plošči dela iste pravne zbirke. Kakor je že Hrozný ugotovil leta 1922, še na nobenem fragmentu ni bilo skupaj najti navedenih določb iz obeh plošč; najdbe po letu 1922 niso na tej ugotovitvi ničesar izpremenile.⁴⁸

⁴³ Hrozný, Code Hittite, str. 2, op. 1.

⁴⁴ Kulturgeschichte des Alten Orients (Handbuch der Altertumswissenschaft): Kleinasien, München 1935, str. 105; [podobno v 2. izdaji, 1957, str. 110].

⁴⁵ The Hittites, str. 88: Evidently the Hittites avoided the tendency towards stagnation inherent in the process of codification, and did not hesitate to reform their laws in accordance with changing needs. Hittite law was a growing organism, and the different versions of the code probably represent successive stages in its development.

⁴⁶ Število je približno, ker so vrzeli le ocenjene. Vrh tega je gotovo, da je za sedanjim § 152 takoj sledil sedanji § 157.

⁴⁷ Samostalnik *takšeššar* v § 184 pomeni najbrž cenik.

⁴⁸ Code Hittite, str. 100, op. 1.

Če obe plošči primerjamo med seboj, se nam pokaže toliko razlik v različnih pogledih, da je skrajno neverjetno, da bi bili obe plošči istočasno nastali kot dela istega zakonika.

Precej razlik opazimo že, če primerjamo, kako sta plošči ohranjeni. O prvi plošči je ohranjenih več prepisov, ki se med seboj včasih znatno razlikujejo.⁴⁹ Zdi se, da so se Hetiti posebno zanimali za prvo polovico prve plošče, kjer je urejeno osebno pravo. V prepisu KBo. VI, 4 je ohranjeno prečiščeno in modernizirano besedilo,⁵⁰ ki je najbrž iz zadnje dobe Hetitske države. — Druga plošča je znatno slabše ohranjena, zlasti velja to za njeno prvo polovico (§§ 101—156 oziroma 153), v kateri je tudi več večjih vrzeli. Prepisov in variant v besedilu je tu znatno manj.

Med ploščama so tudi velike razlike glede tega, kako so posamezne določbe v njih razporejene. Sistematika je v prvi plošči zelo jasna.⁵¹ Najprej je vedno obravnavana najbolj pomembna pravna dobrina, nato slede postopno manj pomembne zadeve. Tako je najprej urejeno osebno pravo (§§ 1—56), nato slede imovinsko-pravne določbe, ki naj varujejo lastnino na domači živini (§§ 57—92) in na hiši ter gospodarskih poslopih (§§ 93—100). Po istem počelu so razvrščene posamezne določbe v teh oddelkih. Osebno pravo se začneja z določbami, ki naj varujejo življenje (§§ 1—6), kaznujejo telesne poškodbe (§§ 7—18), ugrabljenje svobodnega človeka (§ 19) ali sužnja (§§ 20 s.), na kar slede določbe o pobegu sužnja (§§ 22 ss.), o zakonskem (§§ 27—37) in o fevdnem (§§ 39—56) pravu. S tem ni rečeno, da ne bi bile vmes kot nekake *leges erraticae* uvrščene tudi nekatere heterogene določbe (§§ 45—45).⁵² — V drugem oddelku, ki hoče varovati lastnino na domači živini, se od 36 določb dve tretjini bavita najprej z govedi, konji in ovci kot gospodarsko najbolj važno živino (§§ 57—80). Naslednjih šest določb varuje interese lastnika prašičev (§§ 81—86), nadaljnje štiri lastnika psov (§§ 87—90), zadnji dve se končno zanimata za lastnino na čebelah (§§ 91—92). — Tudi v zadnjem odstavku (§§ 93—100) so najprej določbe o tatvini, nato o požigu (§§ 98—100), in sicer obakrat najprej v hiši, nato v gospodarskem poslopiju.

⁴⁹ Prim. Korošec, V., Beiträge zum hethitischen Privatrecht, Zeitschrift der Savigny-Stiftung, rom. Abt. Weimar, 52, 1932, str. 156—169, zlasti str. 161 ss.

⁵⁰ Rosenkranz, Bernhard, Zur Chronologie der hethitischen Gesetze, Zeitschrift für Assyriologie, N. F. 10, 1938, Berlin-Leipzig 1938, str. 210 do 214, trdi, da vsebuje KBo. VI, 4 starejši prepis. Po mojem mnenju nima prav.

Hrozný označuje določbe prepisa KBo. VI, 4 z rimskimi številkami, določbe iz drugih rokopisov pa z arabskimi številkami.

⁵¹ Korošec, V., Sistematika prve hetitske pravne zbirke (KBo. VI, 5), (ZZR., 7, 1930, Ljubljana) str. 65—75. — Rezervirano stališče zavzema E. Neufeld, The Hittite Laws, 1951, str. 104.

⁵² Morda je šteti semkaj tudi določbe §§ 25 in 26 ter 58.

V razporeditvi določb druge plošče ni opaziti nobenega jasnega razvrstilnega počela. Vendar je tudi tu očitno, da si je redaktor prizadeval, da bi kolikor mogoče združil določbe, ki urejajo sorodne zadeve. V prvi polovici, ki je zaradi poškodovanega besedila slabo pregledna, najdemo najprej določbe, ki varujejo nedotakljivost vinogradov, sadovnjakov in polj (§§ 101—115), poljskega orodja in voz (§§ 121—125), opreme za konje, mule ipd. (§§ 129 s.). Sledijo slabo razumljive določbe o kupni in o najemni pogodbi (§§ 145—152), dalje o nekaterih službenih in podjetniških pogodbah (§§ 157 ss.), v katerih se predvidevajo nagrade v žitu (§§ 158—161). V nadaljnji posebni skupini določb se pojavljajo nadomestilne sakralne daritve (§§ 163 do 169). V §§ 170—176 A so uvrščene vsebinsko popolnoma različne, večinoma starinske določbe, med katerimi je tudi najstrožja določba vse pravne zbirke, namreč o uporih zoper sodstvo ter o uporih sužnja zoper gospodarjevo oblast (§ 173). Sledita nato dve, notranje zaključeni skupini predpisov; najprej primeroma obširen uradni cenik (§§ 176 A—186), nato pa določbe v varstvo spolne morale in zakonske zvestobe žene (§§ 187—200 A), Zadnja določba (§ 200 B), ki določa nagrado za obrtnika, ki je učenca naučil neke obrti, je bila očitno pozneje dodana, ker je brez zveze s prejšnjo vsebino.

Če primerjamo obe plošči po njuni vsebini, lahko ugotovimo, da je na drugi plošči več očitno zelo starih določb, ki so zelo stroge in so jih največini pozneje nadomestili z milejšimi. Tako je smrtna kazen precejkrat zagrožena (§§ 126, 170, 173, 187—189, 195, 197—199, prim. §§ 121, 166). Kolektivna odgovornost »hiše« (= družine) velja za kaznovanje upora zoper kraljevo sodstvo (§ 173). Izjemno naletimo celo na kaznovanje živali (§ 199, prim. § 166). Na prvi plošči je smrtna kazen (z izpostavljanjem čebelam) omenjena samo kot starejša, že odpravljena kazen za krajo čebelnih panjev; namesto smrtne kazni so tatu pozneje kaznovali samo z denarno kaznijo (§ 92). Kolektivna odgovornost »hiše« je v prvi plošči (§ 19 A) zagrožena za Luvijca, ki bi nasilno odpeljal Hetita iz prestolnice v deželo Arzavo.

Iz doslejšnjih dognanj smemo sklepati, da so oblikovne in vsebinske razlike med ploščama tolikšne, da ni mogoče, da bi bili obe plošči nastali v istem času, morda kot dela istega zakona. Verjetno je vsaka izmed njih imela spočetka svojo posebno zgodovino. S tem ni rečeno, da ne bi bili pozneje, vsaj v zadnjem stoletju Hetitske države obe plošči združeni kot dela hetitskega zakonika.

Prezreti namreč ne smemo, da se obe plošči vkljub vsem razlikam vendarle vsebinsko dopolnjujeta: druga plošča nekako nadaljuje z varstvom imovine na vinogradih, vrtovih in poljih, medtem ko je prva uredila varstvo lastnine na domači živini in poslopih. Resničnih nasprotij in ponavljanj med obema ploščama pravzaprav ni. O ponavljanju bi sicer mogli govoriti v enem primeru, vendar tudi v tem le deloma. Na obeh ploščah je namreč določba (§§ 35; 175), da postane svobodna žena, ki se omoži z ovčarjem ali z nekim »uprav-

nikom« (AGRIG; prej so to besedo prevajali kot »mešalcem mazil«), po nekaj letih sužnja. Po § 35 nastopijo te pravne posledice po treh letih zakonske skupnosti, po § 175 pa ali po dveh letih (najbrž pri zakonu z ovčarjem) ali pa po štirih letih (najbrž pri zakonu z upravnikom). Tako se § 35 in § 175 razlikujeta po svojih sankcijah.

Kdaj sta bili obe plošči združeni v zakonik in na kak način se je to zgodilo, na to pri sedanjem stanju virov ni mogoče določno odgovoriti. Morda bo pa celotno vprašanje postalo jasnejše, če s skrbno analizo vsebine pravne zbirke skušamo ugotoviti, kako se je hetitsko pravo razvijalo pričeni s pravom glavnega mesta Hattušaša. Po drugi strani je pa tudi v obeh ploščah mogoče zasledovati, kako se je hetitski pravni sistem polagoma razvijal vzporedno s splošnim gospodarskim in družbenim razvojem.

III

Če iz doslejšnjih izvajanj sledi, da je hetitska pravna zbirka vsaj proti koncu Hetitske države bila uradna zbirka hetitskega prava, se moramo dotakniti vprašanja, na katerem ozemlju je to pravo veljalo. Ker nam viri tudi glede tega ne nudijo nobenega odgovora, moramo v tej zvezi načeti drugo vprašanje: kolikšen delež ima pri vsebini hetitske pravne zbirke pravo glavnega mesta Hattušaša? Ali se je morda tudi pri Hetitih iz prestolniškega mestnega prava razvilo hetitsko pravo, ki je veljalo za vso državo?

V političnih dokumentih se dva hetitska vladarja sklicujeta nasproti Nehetitom na hetitsko pravo. Na prvi primer naletimo v vazalni pogodbi, ki jo je Šuppiluliumaš (1380—1346) sklenil s Huqqanašem, vladarjem dežele Hajaša (najbrž nekje v Armeniji). Ker mu Šuppiluliumaš daje tudi svojo sestro za ženo, ga v vazalni pogodbi posebej opozarja na važno razliko med hetitskim pravom in pravom, ki velja v Huqqanaševi domači deželi. Takole mu pravi:¹

- (28) A.NA KUR URUḪa-at-ti-ma-kán ša-a-ak-la-iš du-uq-qa-ri
 (29) ŠEŠ-[ŠU] SAL + KU-ZU SALa-a-an-ni-in-ni-ia-mi-in Ū.UL da-a-i
 (30) Ū.UL-at a-a-ra ku-iš-ma-at i-e-zi a-pí-ni-iš-[šu-u-ḫ]a-an ut-tar
 (31) na-aš URUḪa-at-tu-ši Ū.UL ḫu-u-iš-šu-u-iz-zi a-ki-pa =

- (28) »Za deželo mesta Hatti pa je važna določba:
 (29) [lastni] brat ne (sme) vzeti (kot žene) svoje sestre (ali) sestrične.
 (30) To ni prav! Kdor pa tako stvar napravi,
 (31) ta v mestu Hattušašu ne ostane živ, ampak umrje.«

¹ Transkribiral in prevedel Friedrich, J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II (= MVAG. 34, 1) str. 124 s., § 29, vv. 28—31.

Šuppiluliumaš opozarja vazala na določbo hetitskega prava, da je zakon med bratom in sestro (bratranecem in sestrično) po »pravu (šaklais) dežele mesta Hatti«^{1a} pod smrtno kaznijo prepovedan. Ta prepoved velja poslej tudi za vazala; hetitski vladar očitvidno trdi, da velja v vsej Hetitski državi, ne samo v ožji provinci, katere središče je Hattušaš. Vendar pa poudarek, da se tak pregrešek kaznuje v prestolnici (v. 31) s smrtjo, kaže na to, da je bila to predvsem norma mestnega prava. — V ohranjeni pravni zbirki določa smiselno isto, čeprav ne z istimi besedami, § 195 C.

Drugi primer je ohranjen v pismu KBo. I, 10, ki ga je hetitski kralj Hattušiliš III. (1275—1250) poslal babilonskemu kralju Kadašman-Enlilu. V enem odstavku² pisma odgovarja hetitski vladar Ba-

^{1a} Na ta izraz naletimo tudi v instrukciji za tempeljske ljudi (KUB. XIII, 4, III, 21), vendar ta beseda še ni dovolj pojasnjena.

² Hudo poškodovani odlomek je postal razumljiv po dopolnitvah B. Landsbergerja v Sam'al, Studien zur Entdeckung der Ruinenstaette Karatepe (Veröffentlichungen der Türkischen Historischen Gesellschaft, VII, 16) Ankara 1948, str. 106, op. 251; knjigo mi je ljubeznivo posredoval prof. Jean Nougayrol v Parizu): KBo. I, 10, II, 14—25 (dopolnjeno po KUB. Transkripcija je moja, v prevod prevzemam L.-eve dopolnitve):

- 14 | a-k|a-an-na ta-aš-pu-ra um-ma-a amēl tamkare^{pl}.ia i-na
mātA-mur-ri mātŪ-ga-ri-it
- 15 | id-d|u-uk-ku i-na māt|ja-at-ti na-bu-ul-ta ú-ul i-du-
uk-ku
- 16 | na-b|u-ul-ta i-du-uk-ku šum-ma šarru i-ši-im-me a-na
a-ma-ti ša-a-ši
- 17 | da-|i-ka-na ša na-bu-ul-ti i-ša-ab-ba-tum-ma a-na ahe^{pl}
ša di-ki
- 18 |] mu-ul-li-e ša amēl di-ki ahe^{pl}-šu i-li-iq-qu-ú ù amēl da-
i-ka-na
- 19 |] ša na-bu-ul-tum i-na libbi-šú di-ku ul-la-lu ù šum-ma
ahe^{pl}-šú
- 20 |] ú-ul i-mah-|ha-ru da-i-ka-na ša na-bu-ul-ti
- 21 | i-t|e-pu-šu šum-ma amelu ša |hi-|fa a-na šarri i-|ha-|tu
a-na mātiti ša-ni-ti-ma
- 22 |] ù a-na da-a-ki ú-ul pár-šu ahu-ú-a ša'-al-ma lik-bu-
ni-ik-ku
- 23 | a-k|a-an-na ša bēl hē-|ti-i la-a i-du-uk-ku amēl tamkara
i-du-uk-ku
- 24 | -]...-pa-ri-i a-i-ka-a i-di šum-ma i-du-uk-ma i-na-an-na
ahe^{pl} tamkarepl di-ku-ti
- 25 | -]am-ma di-in-zu-nu lu-mur =

14 [Glede tega, torej kar] si [mi moj brat] pisal tako-le: „Moje trgovce v deželi Amurru (in) v deželi Ugarit pobijajo“.

15 [ ] (ti odgovarjam, da) v deželi Hatti nikogar ne usmrtijo.

16. [Če pa človeka ubijejo in če kralj izve, (tedaj) glede te zadeve (ukáže),

biloncu na prejšnje babilonske očitke, češ da so bili babilonski trgovci ubiti na hetitskem ozemlju v deželah Amurru in Ugaritu. V svojem odgovoru Hattušiliš III. trdi, da »v deželi Hatti nikogar ne usmrtijo«. — Podrobno popisuje, kakšen je bil hetitski kazenski postopek zoper morilca. Če je kralj zvedel za umor, je dal prijeti zločinca in ga je izročil umorjenčevim bratom, da bi se z njimi dogovoril glede spravnine (krvnine, ak. *mullû*, dobesedno »napolnitev«). Če so se sporazumeli, je bilo treba še očistiti (ak. *ullulu*) morilca in kraj zločina. Če se pa morilec ni sporazumel z umorjenčevimi brati glede spravnine, so ga najbrž — besedilo je poškodovano — prodali za sužnja; če se jim je zdel morilec socialno nevaren, da bi utegnil zagrešiti kak zločin tudi zoper vladarja, so ga prodali za sužnja v tujino. — Sodelovanje kralja pri postopku zoper morilca kaže na to, da se je tak postopek vršil najbrž v prestolnici.

Hattušiliš III. v svojem odgovoru resnico zavija. Babilonski očitek, da so bili njihovi trgovci na hetitskem vazalnem ozemlju pobiti, verjetno kot žrtve roparskega napada, skuša ovreči s tem, da se sklicuje na to, da po hetitskem pravu niti morilcev ne obsojajo na smrt. Sam s seboj prihaja v nasprotje, ko opisuje postopek pri zasledovanju morilcev in ko tudi svojem umorjenih trgovcev obeta pravdo varstvo.

Za naš namen so njegova izvajanja zanimiva zato, ker potrjujejo, da hetitsko pravo, vsaj v zadnjem stoletju obstoja Hetitske države, umora ni kaznovalo s smrtno kaznijo. To je združljivo s prvimi določbami obravnavane pravne zbirke. Po njenem § 1 mora tisti, ki ubije »v prepiru« (»iz sovraštva«) svobodnega človeka, dati »štiri glave«; za (tujega) sužnja, ki ga kdo na enak način ubije, je treba dati »dve glavi«. Za polovico manjši sta ubijalčevi dajatvi, kadar je samo njegova »roka grešila« (§§ 3 s.), kjer torej ni šlo za premišljen umor. Kaj je pomenilo »dati glave« ni nikjer povedano; najbrž je krivec moral svojem (ali gospodarju) umorjenca izročiti toliko (štiri oziroma dva oziroma enega) svojih sužnjev, ali pa morda svojih družinskih članov.

17 [da] človekovega [mor]ilca primejo in ga nato umorjenčevim bratom

18 [izroče ? in določijo] krvnino in jo bratje umrlega vzamejo; vrh tega morilca

19 [in kraj.] v katerem je človek bil umorjen, očistijo. Če pa njegovi bratje

20 [krvnine ?] ne sprejmejo, (tedaj) človekovega morilca

21 [napra]vijo [za sužnja]. Če je to človek, ki utegne (??) zagrešiti kak zločin zoper kralja, ga v tujo deželo

22 [prodajo]. Toda usmrtiti ni dovoljeno! Moj brat, povprašaj (svoje), naj ti povedo!

23 [Kako naj] torej [tisti], ki zločinca ne usmrtijo, ubijejo trgovca?

24 [Kako naj jaz] vem, kje so osumljenci? Če se je umor zgodil, naj bratje umorjenih trgovcev

25 [pridejo k meni in] za njihovo pravdo bom poskrbel.

Hattušilišev odgovor in besedilo §§ 1—4 pravne zbirke se sicer razlikujeta, soglašata pa v odklanjanju smrtno kazni za morilca.

Samo po sebi bi bil Hattušiliš III. imel najlažje stališče, če bi bil trdil, da v Ugaritu hetitsko pravo ne velja; vendar tega najbrž zaradi mednarodnega prestiža ni storil. Ugarit in Amurru sta bili hetitski vazalni deželi v Severni Siriji. Pri tem je bil Ugarit pod hetitsko nadoblastjo bolj po imenu, kakor pa dejansko. Iz najnovejših napisov, ki jih je v Ugaritu (Ras Šamra) v zadnjih letih izkopal Claude Schaeffer,³ namreč sledi, da hetitska vojska tega ozemlja ni nikoli zasedla. Iz mnogoštevilnih ugaritskih pravnih dokumentov, ki jih je leta 1955 objavil in prevedel Jean Nougayrol, s pravnozgodovinskega stališča pa komentiral Georges Boyer,⁴ je razvidno, da se v tem času hetitsko pravo v Ugaritu ni uporabljalo. — Verjetno, da tudi v deželi Amurru ni bilo bistveno drugače. Zato Hattušiliš III. operira s fikcijo, kakor da hetitsko pravo v Severni Siriji velja, ko se nasproti Babiloncu sklicuje na hetitsko pravo. To pravo je po svojem bistvu posplošeno pravo, kakor se je bilo razvilo v prestolnici.

Žal nam manjka poročil, iz katerih bi mogli spoznati, ali, v katerem obsegu in na kak način so Hetiti svoje prestolniško pravo smatrali za vsedrjavno hetitsko pravo. Oba navedena primera kažeta, da so hetitski vladarji brez pomislekov govorili o splošnem hetitskem pravu, če se jim je to zdelo potrebno, zlasti v stikih s tujci.

Primer, ki nam ga daje rimsko pravo, navaja k opreznosti. V rimski republiki, ki je že več stoletij obsegala vso Italijo, je šele po nevarni zavezniški vojni (91—88) bilo rimsko pravo razširjeno do Pada. Končno je moral priti Karakalla, da je leta 212 (*constitutio Antoniniana*), razširil rimsko pravo na vso rimsko državo.

Da so tudi Hetiti v posameznih pokrajinah svoje države puščali v veljavi še naprej staro pravo, izvemo iz nekega odstavka v službeni instrukciji KUB. XIII, 2. Tu je naštet, kaj vse mora storiti *bēl madgalti*,⁵ poveljnik obmejne pokrajine. Med navodili za sodstvo je rečeno med drugim (III, 11 ss.):

(11) *ka-ru-ú-li-ja-az-ia [ma-]ah-ḥa-an KUR.KUR-kán an-da ḥu-ur-ki-la-aš*

(12) *iš-ḥi-ú-ul i-ja-an ku-e-da-ni-aš-kán URU-ri ku-aš-ki-ir na-aš-kán*

³ Schaeffer, Claude F.-A., Les Fouilles de Ras Shamra-Ugarit. Quinzième, seizième et dix-septième campagnes (1951, 1952 et 1953), Syria XXXI, 1954, 14—67; Isti, Ugarit und die Hethiter, Archiv für Orientforschung, Graz 1954/55, XVII, 93—99.

⁴ Mission de Ras Shamra, tome VI: Le Palais royal d'Ugarit. publié sous la direction de Claude F.-A. Schaeffer: III. Textes accadiens et hourrites des Archives Est, Ouest et Centrales par Jean Nougayrol avec des études de G. Boyer et E. Laroche. Paris 1955.

⁵ Prim. Korošec, V., Bēl madgalti, ZZR. 18, 1942, str. 139—170, zlasti str. 156 ss., 165.

- (13) *ku-va-aš-kán-du ku-e-da-ni-ma-aš-kán URU-ri ar-ḥa pár-ḫi-iš-ki-ir*
- (14) *na-aš-kán ar-ḥa pár-ḫi-iš-kán-du =*
- (11) »In kakor je od prej v (posameznih) deželah glede (kaznovanja) zločina
- (12) zaveza narejena (tako naj ostane)! V mestu, v katerem so jih usmrčevali,
- (13) naj jih usmrčujejo! V mestu pa, v katerem so jih pošiljali v pregnanstvo,
- (14) naj jih pošiljajo v pregnanstvo!«

Iz tega predpisa spoznamo, da so v različnih hetitskih pokrajinah najhujše zločine (*hurkil*) različno kaznovali: s smrtno kaznijo ali pa z obsodbo na pregnanstvo. Sodstvo se je vršilo v mestih, ki so od vladarja dobila svoj *išḫiul*,⁶ nekak mestni statut, v katerem je bilo urejeno tudi kaznovanje zločincev. Iz gornjega navodila sledi, naj *bēl madgalti* ne odpravlja razlik med mestnimi pravi. Z drugimi besedami: Hetiti si niso mnogo prizadevali, da bi bilo kazensko pravo v vsej državi enotno, kar bi bili najlaže dosegli s tem, da bi bili razširili prestolniško mestno pravo na vse državno ozemlje.

Po teh ugotovitvah je treba, da se vrnemo k vprašanju, kakšen pomen ima prestolniško mestno pravo za hetitsko pravno zbirko.

Pravna zbirka ima več določb, ki so očitno povzete iz starega prestolniškega mestnega prava. Ker so zelo stare, smemo domnevati, da spadajo med najstarejše sestavine pravne zbirke. Nedvomno segajo daleč nazaj v čas Stare države tiste določbe, ki računajo z nekakim tradicionalnim nasprotjem med mestom Hattušašem in deželo Lūja. Tako je v § 19 obravnavan najprej primer, da je Luvijec ugrabil prebivalca iz Hattušaša (§ 19 A), nato pa nasprotni primer (§ 19 B). Tudi v določbi o ugrabljenju sužnja se omenjata mesto Hattušaš in dežela Lūja (§§ 20—21). V zvezi s §§ 19—21 je tudi verjetno, da so od glavnega mesta računali oddaljenost kraja, kjer je nekdo ujel pobeglega sužnja (»blizu — tostran ali pa onstran ‚reke‘ — v deželi Lūja — v sovražni deželi«) in ga je nato pripeljal nazaj k njegovemu gospodarju. Po daljavi je bila odmerjena tudi nagrada, ki jo je moral sužnjev gospodar dati ulovitelju sužnja (§§ 22 s.).

Dalje je v § 55 izrecno omenjeno, da je neki hetitski kralj na prošnjo »sinov mesta Hatti«, torej prestolniških prebivalcev, nadrobno uredil njihove javnopravne obveznosti. Najbrž iz pradavne dobe osvojitve dežele izvirajo tudi privilegiji prebivalcev drugih mest (§ 50), zlasti pa vojakov, ki so jih najbrž takrat porazdelili na posadke v posameznih mestih in jih tam naselili (§ 54), kakor tudi privilegiji

⁶ K temu izrazu prim. Korošec, V., *Hethitische Staatsverträge*, Leipzig 1951, str. 21—35; Friedrich, J., *Hethitisches Wörterbuch*, str. 86.

pripadnikov nekaterih poklicev (§§ 50—52, 54, 56). Hetitski zakonodajalec si je, očitno pozneje v ohranjeni zbirki, prizadeval, da bi stare privilegije kolikor mogoče omejil.

V nekaterih določbah naletimo na razlikovanje med »mestom« in »deželo«. Tako je v § 184 rečeno, da uradni cenik velja prav tako v mestu, kakor [na deželi]; tako je nedvomno dopolniti poškodovani konec te določbe. Da je z izrazom »mesto« mišljena prestolnica Hattušaš, se vidi iz tega, da so v nekaterih drugih določbah omenjena »kraljeva vrata«, kjer je sedež kraljevega sodišča, pač pred vrati dvorne palače. Tjakaj so peljali krivca zaradi nečistovanja z živalmi (§§ 187, 188, 199), tja je tudi mož odpeljal svojo nezvesto zakonsko ženo z njenim zapeljivcem vred (§ 198), da je vsem tem sodil kralj. Z razliko med mestom in deželo računa zakonodajalec tudi v § 71, ko odreja, kaj mora storiti tisti, ki je našel tuje govedo, konja ali mulo. V prvi vrsti je njegova dolžnost, da žival pelje h »kraljevim vratom«, kar je praktično mogoče le v prestolnici, »na deželi« najdeno žival pa sme začasno sam obdržati in jo uporabljati za delo, če jo je prej pokazal starešinam. — Najdba »orodja«, ki je bila praktično bolj verjetna v mestu, kjer je bilo več obrtnikov, je urejena v § 45. Najditelj mora najdeno orodje vrniti lastniku, ki mu pa mora zato dati nagrado. — V najmlajšem prepisu (KBo. VI, 4) sta pa v § XXXV najdba orodja in najdba živine enotno urejeni: ni več razlikovanja med mestom in deželo. Najdeno orodje ali žival je predvsem treba vrniti lastniku. Če ga pa najditelj ne najde, mora stvar pokazati pričam in nato jo sme začasno obdržati. Pravna norma velja očitno že za večje ozemlje; kraljevega sodišča (»kraljevih vrat«) več ne omenja.

Iz prestolniškega prava je prevzeta najbrž tudi določba o umoru ali izropanju trgovca (§ 5 oziroma § III), ki govori samo o trgovcu »mesta Hatti«.

V celotni pravni zbirki so določbe, v katerih so se ohranili ostanki starega prestolniškega mestnega prava, številčno samo znatna manjšina. Večina določb namreč ne računa več s posebnimi mestnimi razmerami, ampak ima že splošen značaj. To velja n. pr. za določbe: o varstvu življenja (§§ 1—4), o telesnih poškodbah (§§ 7—18), o zakonskem pravu (§§ 27—37), o lastnini na živini (§§ 57—92), na hiši in gospodarskih poslopih (§§ 95—100), na vinogradih, vrtovih in poljih (§§ 101 ss.), o deliktih zoper spolno moralo in zakonsko zvestobo (§§ 187 do 200 A) kakor tudi o vsebini uradnega cenika kot taki (§§ 176 A do 186) — da navedemo samo najvažnejše skupine.

Izpopolnitev starega mestnega prava z novimi določbami je bila nedvomno zasluga kraljeve zakonodaje. Zares notranje zaključene skupine določb najlaže razložimo kot usedlino posameznih zakonov, ki so urejali n. pr.: kaznovanje telesnih poškodb (§§ 7—18), uradni cenik (§§ 176 B—186), kaznovanje deliktov zoper spolno moralo (§§ 187 do 200 A), lastnino na živini (§§ 57—92) in na poslopih (§§ 93—100).

Zgodovine hetitske kraljeve zakonodaje ne poznamo, ker hetitski vladarji nikoli ne govore o svojem zakonodajnem delu, če izvzamemo to, kar pripoveduje Telepinuš o svoji zakonodaji. Zato doslej še ne moremo pojasniti, kako so nastajali različni prepisi z znatnimi in ničami v besedilu. V tej zvezi je umestno, da se spomnimo hetitskega običaja, da so morali važne dokumente javno prečitati po večkrat na leto. Tako dolžnost nalaga Hattušiliš I. glede svoje politične oporoke svojemu prestolonasledniku Muršilišu, razni hetitski vladarji pa so tako obveznost naložili svojim vazalom v vazalnih pogodbah.⁷ Ni sicer nemogoče, da bi bil tak predpis tudi v zvezi z nepismenostjo takratnih vladarjev, vendar pa je imel predvsem politično-propagandni namen. Če so javno čitali tudi določbe hetitske pravne zbirke, kar je spričo njenega splošnega pomena zelo verjetno, tedaj je tako javno čitanje najbrž nudilo tudi priliko, da so se pojavljale pobude za različne pereče zakonodajne reforme.

IV

Razlikovanje med mestnim pravom in med poznejšimi splošnimi določbami, ni edino, ki ga moremo opaziti v hetitski pravni zbirki. Drugo važno razlikovanje nam omogočajo sankcije posameznih pravnih norm. V sankcijah so določene pravne posledice, ki naj se uveljavijo takrat, kadar je bila pravna norma kršena. Zakonodajalec izbira za sankcijo posamezne norme tako zlo, ki bo v danih razmerah najbolj uspešno odvrčalo stranke, da njegove norme ne bodo kršile. V izbiri zagroženega zla odsevajo v veliki meri gospodarske in družbene razmere dobe, v kateri je bilo neko pravno pravilo postavljeno. Ko gospodarsko življenje še ni razvito, so sankcije določene v dajatvi živine ali žita, v razvitem denarnem gospodarstvu so najbolj pogostne denarne dajatve. Za starejšo dobo so vobče značilne tudi stroge, zstrašilne kazni. Če na vse to mislimo, nam je večkrat mogoče oceniti vsaj relativno starost raznih pravnih pravil.

V svojem referatu¹ na 23. mednarodnem orientalističnem kongresu v Cambridgeu (leta 1954) sem skušal za hetitsko imovinsko pravo dognati naslednje štiri razvojne plasti:

Kot najstarejša plast se kažejo določbe, ki predpisujejo okrutne smrtne kazni (usmrtitev z razčetvorjenjem, § 166; z vlačenjem po tleh, § 121; s čebelnimi piki, § 92) ali kot globo določajo dajatev velikega števila domačih živali (§ 57 ss.).

⁷ Korošec, V., *Hethitische Staatsverträge*, str. 14, 101 s.; Sommer, F., *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II) (Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Abt., N. F. 16, 1938)* str. 14: Hattušiliš I. naroča prestolonasledniku Muršilišu (§ 22, v. 56 s.): »In to ploščo naj ti mesec za mesecem čitajo!«

¹ Korošec, V., *Nekaj problemov iz hetitskega prava*, ZZR, 25, 1955, str. 67—90.

Kot drugo plast bi označili določbe, v katerih so starejše okrutne kazni nadomeščene s sakralnimi nadomestnimi daritvami (§ 167), ali v katerih se take daritve uvajajo (§§ 164 s., 168 s.). Verjetno je šteti semkaj tudi določbe, v katerih so mezde odmerjene v žitu (§§ 158 do 161). Najbrž se v tem obdobju začena kraljevo sodstvo (§§ 44 C, 102, 111, 176 A), in sicer deloma v zvezi s preganjanjem čarovništva.

Kot tretjo plast označujemo določbe, v katerih se pojavljajo že sankcije v srebru. Te kazni so bile razmeroma visoke in so jih ob poznejši reformi znižali. Uvajanje denarnih glob in kazni priča, da srebro postaja polagoma že splošni ekvivalent vrednosti. To pa še bolj velja za naslednjo dobo.

Četrto plast sestavljajo predvsem določbe, v katerih se omenja zakonodajna reforma, s katero je bila cela vrsta starejših kazenskih postavk znižanih ali omiljenih. V posameznih določbah je označena z razlikovanjem med pravom, kakor je »prej« (*karū*) veljalo, in med tem, kakor velja »sedaj« (*kinuna*), to je v času sedanje zakonske redakcije. Kot razlog za znižanje se v §§ 9 in 25 omenja, da se je vladar (ime ni navedeno) odpovedal svojemu dotlešnjemu deležu. Znižane so predvsem kazni v denarju (srebru), in sicer na polovico (§§ 9, 25), na tretjino (§ 7), petino (§§ 81, 94, 129) in celo na dvanajstino (§ 91) prvotnega zneska v srebru.^{1a} Na polovico (§§ 57 ss.) ali na dve tretjini (§§ 63 ss.) so pa znižane globe v živini. Prav tako je na polovico znižana globa v »glavah« za ugrabljenje Luvijca (§ 19 B). Večino (izjema § 173) starih okrutnih smrtnih kazni (§§ 92, 121) ali kazen pretepanja (§ 101) je hetitski zakonodajalec nadomestil s kaznijo v srebru. Najbrž je ob tej priliki uvedel nove določbe s sankcijami v srebru. Obenem je pripoznal tudi sužnjem neko zmanjšano pravno varstvo zaradi telesnih poškodb, hkrati pa je uredil tudi njihovo kazensko odgovornost.

V

Po tej razvrstitvi po sankcijah spada med najstarejše določbe § 166, ki pripoznava pravico do žetve tistemu, ki je polje obdelal in posejal. Če je nato kdo drug posejal že obdelano njivo, so razčrtvorili njega in živino. Izraza za zemljiškega lastnika § 166 še ne uporabljata, ampak ga označuje kot tistega, ki »je polje prvi posejal«.

Morda enako stare, gotovo pa ne mnogo mlajše, so nekatere izmed določb v §§ 57—92, ki skušajo varovati koristi živinorejcev. S svojimi 36 določbami je to največja notranja zaključena skupina pravnih

^{1a} Pri tem sem računal, da se je tudi hetitska mina delila na 60 seklov, kakor babilonska. — Če ima pa prav H. Otten, Zum hethitischen Gewichtssystem (Archiv für Orientforschung, XVII, 1954/55, str. 128 ss.), ko dokazuje, da se je hetitska mina delila samo na 40 seklov, tedaj so bile denarne kazni znižane ali na polovico (§§ 7, 9, 25), ali na tri desetine (§§ 81, 94, 129), ali na osmino (§ 91).

pravil v vsej zbirki. Postavljena na začetek imovinskopravnih predpisov dokazuje, da je živinoreja imela v hetitskem narodnem gospodarstvu zelo velik pomen. Obenem pa moremo na njej prav po sankcijah razlikovati starejše in mlajše določbe.

Svoje razvrstilno načelo, da prehaja od najpomembnejšega k manj pomembnemu, uporablja namreč redaktor tudi za razporeditev določb znotraj tega oddelka samega. Dve tretjini določb se bavita z gospodarsko najbolj pomembno domačo živino; sem spadajo: govedo, konj, drobnica (ovca), poleg katere se v mlajših določbah omenjajo še osel, mula in kozel. Nadaljnjih šest določb ureja pravno varstvo lastnika prašičev (§§ 81—86), naslednje štiri varujejo lastnino na psih (§§ 87 do 90), zadnji dve na čebelah (§§ 91—92).

V tem različnem odmerjanju določb se kaže, da je orientalsko pojmovanje lastnine nekoliko drugačno od klasičnega rimskopravnega, ki pozna vsebinsko enako lastnino na vseh stvareh, ne glede na njihov gospodarski in družbeni pomen. Za klinopisna mezopotamska prava pa je prvi dognal pokojni Pavel Koschaker,² da utegne vsebina lastnine na stvareh ali osebah biti diferencirana po tem, kaj je njen predmet; tako je lahko bolj ali manj omejena, zlasti pa se ravna po namenu lastnine. To njegovo dognanje velja tudi po hetitskem pravu.³ Lastnika goved in konj varuje zakonodajalec ne samo zoper tatvino, ampak tudi zoper nepoštenega najditelja in zoper poškodovatelja. Pri prašičih računa hetitska zbirka predvsem s tatvino (s poškodbo v §§ 84, 86), pri psih samo z ubitjem, pri čebelah samo s tatvino. — Za škodo, ki jo njegova žival drugemu povzroči, hetitski lastnik ne jamči; v Babilonu je jamčil, če ga je oblastvo predhodno opozorilo, vsaj za bodljivega vola (§§ 251 s. HZ), v Ešnunni vrh tega tudi za popadljivega psa (§§ 53—57).

Presenetljivo je, da v §§ 57—92 niso nikjer omenjeni sužnji, medtem ko hetitska pravna zbirka drugače redno razlikuje, ali je bil storilec ali pa žrtev svoboden ali suženj. To posebnost si najlaže razložimo s tem, da je bil hetitski živinorejec vobče malo imovit in je svoje nevelike črede oskrboval sam s svojo družino. V tem pogledu je za naše razpravljanje zelo poučen inventar hetitskih kmetij, kakor je ohranjen v listini KBo. V, 7. S to listino sta kralj Arnuvandaš III. (1220—1190) in kraljica Ašmunikal podarila več kmetij neki svoji dvorjanici. V seznamu je navedeno, koliko živine je bilo na posamez-

¹ Prim. Korošec, V., o. c. ZZR. 25, 1955, str. 79.

² Koschaker, P., *Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten*, ZA., N. F. 7, str. 24: ...kein Volleigentum, das... zu beliebiger Verfügung... berechtigen würde, sondern ein zweckgebundenes Eigentum... der Inhalt dieses Eigentums kann differenziert sein nach seinem Objekte, er kann begrenzt sein... er kann insbesondere bestimmt sein durch den Zweck des Eigentums, der sich aus seinem Erwerbsgeschäfte ergibt.

³ Prim. Korošec, V., *Das Eigentum an Haustieren nach dem hethitischen Gesetzbuch* (Symbolae Koschaker) Leiden 1939, str. 37—49.

nih kmetijah. Na prvi je bilo 10 goved v lastnini obdelovalcev, drugih 10 goved pa je bila nekaka hišna imovina (*pir šahhanaš*), dalje je bilo 105 ovac, 100 konj in nekaj mul. Na drugi kmetiji je bilo: 2 govedi, 22 ovac, 6 vprežnih volov za oranje kot hišna imovina, poleg njih še 18 ovac in 18 koz. Na tretji kmetiji je bilo last obdelovalcev: 15 goved, 22 ovac in 2 osla, v »hišno imovino« pa je spadalo 22 goved, poleg njih pa našteva inventar še 158 ovac, 2 konja in 3 mule.

Ti inventarji kmetij res ne morejo biti popoln dokaz za velikost čred živinorejcev. Vendar pa s precejšnjo verjetnostjo iz njih lahko sklepamo vsaj to, da tudi pri živinorejcih število živine ni bilo posebno veliko.

Da bomo laže in uspešneje analizirali vsebino določb §§ 57—92, jih podajam v slovenskem prevodu. Njihovo besedilo je ohranjeno na naslednjih ploščicah:

(KBo. VI, 3, III, 26—IV, 34;

KBo. VI, 2, III, 23—IV, »36«, slabše ohranjeno besedilo;

§§ 57—59 v KBo. VI, 6, I, »35«—»50«;

§§ 86—91 v KBo. VI, 7, 1—16;

§§ 64—66 v KBo. VI, 8, 1—10).

§ 57

KBo. VI, 3, III, vv. 26 ss.:

- (26) Če kdo ukrade véliko govedo (= bika?) — če (je) govedo »sesajoče« (= mlado), ni véliko govedo,
 (27) če (je) govedo enoletno, ni véliko govedo, če (je) govedo dveletno, tisto (je) véliko govedo; —
 (28) so prej dajali (po) 30 goved; sedaj pa dá 15 goved (in sicer po): pet dveletnih goved,¹
 (29) pet enoletnih goved (in) pet »sesajočih« (= mladih) goved dá in jih izloči iz svoje imovine.

§ 58

- (30) Če kdo ukrade vélikega konja (= žrebca?) — če je »sesajoč« (= mlad), ni
 (31) véliki konj, če (je) enoleten, ni véliki konj, če (je) dveleten, tisti (je) véliki konj; —

* Naslednje določbe so prevedene iz izvirnega besedila. Hvaležno pa pri tem uporabljam dognanja doslednejših prevajalcev (gl. str. 9 s.).

Frazo *parnašša šuvāizzi* prevajam: »in jih (t. j. predmet globe) izloči iz svoje imovine«. Ta prevod bom skušal utemeljiti v posebnem članku.

¹ Beseda »goved« manjka v prepisu KBo. VI, 3, pač pa je v prepisih KBo. VI, 2 (III, 25) in KBo. VI, 6 (I, 36); gl. H r o z n ý, Code Hittite, str. 52, op. 6.

- (32) so prej dajali (po) 30 konj; sedaj pa dá 15 konj (in sicer po): 5 dveletnih konj,
 (33) . < 5 enoletnih konj >² (in) 5 »sesajočih« (= mladih) konj
 (34) in jih izloči iz svoje imovine.

§ 59

- (35) Če kdo ukrade (vélikega) ovna,³ so prej dajali (po) 30 ovac, sedaj pa dá 15 ovac (, in sicer po):
 (36) 5 neostriženih⁴ ovac, 5 ovnov (in) 5 jagnjet dá in jih izloči iz svoje imovine.

§ 60

- (37) Če kdo najde véliko govedo (=bika?) in ga očisti (=mu odvzame lastnikovo znamenje?), njegov gospodar ga zaloti,
 (38) (tedaj) dá 7 goved (, in sicer po): 2 dveletni govedi, 3 enoletna goveda, 2 »sesajoči« (= mladi) govedi dá
 (39) in jih izloči iz svoje imovine.

§ 61

- (40) Če kdo najde vélikega konja (= žrebca?) in ga očisti (=mu odvzame lastnikovo znamenje?), njegov gospodar ga
 (41) zaloti, (tedaj) dá 7 konj (in sicer po): 2 dveletna konja, 3 enoletne konje (in)
 (42) 2 »sesajoča« (= mlada) dá in jih izloči iz svoje imovine.

§ 62

- (43) Če kdo najde (vélikega) ovna in ga očisti (=mu odvzame lastnikovo znamenje?), njegov gospodar ga
 (44) zaloti, (tedaj) dá 7 ovac (, in sicer po): 2 neostriženi ovci, 3 ovne in 2 jagnjeti dá
 (45) in jih izloči iz svoje imovine.

§ 63

- (46) Če kdo ukrade vola za oranje, so prej dajali (po) 15 goved, sedaj pa dá 10 goved (, in sicer po):
 (47) 3 dveletna goveda, 3 enoletna goveda (in) štiri »sesajoča« (= mlada) dá in jih izloči iz svoje imovine.

² V izvorniku je to očitvidno izpuščeno.

³ Ideogram UDU.A.LUM razlaga Schneider, *Orientalia* 22, 24 kot posebno dobro vrsto ovac; gl. A. Deimel, *Šumerisches Lexikon*, II, Roma 1952, str. 994, št. 153. Z njim soglaša J. Friedrich, *Heth. WB.* str. 298. — Vendar se zaradi sistematičnega razporeda zdi bolj verjetno, da je tu mišljen oven, podobno kakor sta v prejšnjih določbah predmeta tatvine bik in žrebec.

⁴ Ideogram UDU.SIG + SAL pomeni ovco (samico), ki še ni ostrižena.

§ 64

(48) Če kdo ukrade vprežnega konja, je njegova zadeva prav tako.

§ 65

(49) Če kdo ukrade udomačenega (?) kozla, če izvežbano . . .,⁵ če udomačeno gorsko ovco,

(50) kakor je odškodnina za kozla, enaka naj bo tudi za to (žival).

§ 66

(51) Če vol za oranje, če vprežni konj, če krava, če vprežna oslica
(52) zaide v ograjo, (ali) če udomačen kozel, če neostrižena ovca, če koštrun

(53) zaide v ogradi, njegov gospodar ga (tam) najde,

(54) si (svojo žival) po pravici vzame. Kot tatu ga ne (more) prijeti.

§ 67

(55) Če kdo ukrade kravo, so prej dajali (po) 12 goved, sedaj pa dá 6 goved (, in sicer po):

(56) 2 dveletni govedi, 2 enoletni, 2 »sesajoči« (= mladi) govedi dá in jih izloči iz svoje imovine.

§ 68

(57) Če kdo ukrade vprežno kobilu, je njegova zadeva prav tako.

§ 69

(58) Če kdo ukrade neostriženo ovco⁶ ali koštruna, so prej dajali (po) 12 ovac,

(59) sedaj pa dá 6 ovac (, in sicer po): 2 neostriženi ovci,⁶ 2 koštruna in 2 jagnjeti dá in jih izloči iz svoje imovine.

§ 70

(60) Če govedo, če konja, če mulo, če osla kdo ukrade,

(61) (nato) ga gospodar (živali) zaloti, (tedaj svojo žival) po pravici vzame, vrh tega dá še dvojno

(62) in izloči (to) iz svoje imovine.

---

⁵ Navedena je neka neznana žival, ki spada med drobnico.

⁶ Glej opombo 4 na str. 25.

§ 71

- (63) Če kdo najde govedo, konja (ali) mulo, (mora najdeno žival) peljati pred kraljeva vrata.
 (64) Če (jo) najde na deželi, (mu) jo starešine prepustijo
 (65) in jo (sme) zase vpregati. Če jo njen gospodar najde,
 (66) si jo po pravici vzame, kot tatu ga ne zasleduje.
 (67) Če (mu) je starešine ne dodelijo, postane on tat.

§ 72

- (68) Če na polju nekoga govedo pogine, dá gospodar polja dve govedi in jih izloči iz svoje imovine.

§ 73

- (69) Če kdo živo govedo zgrabi⁷ (??), je tisti prav tako kakor tat.

§ 74

- (70) Če kdo zlomi rog goveda ali nogo goveda, si le-to (govedo) on vzame.
 (71) lastniku goveda (pa) dá dobro govedo. Če (pa) lastnik goveda reče: »Svoje govedo vzamem.«
 (72) vzame svoje govedo in vrh tega dá (krivec) 2 sekla srebra.

§ 75

- (73) Če kdo vpreže govedo, konja, mulo (ali) osla in (žival) pogine
 (74) ali jo volk požre ali se izgubi, tedaj jo (mora) pravilno povrniti.
 (75) Če pa reče: »Od (posega) božanstva je poginila.« (mora) priseči.

§ 76

- (76) Če si kdo izposodi (najame?, zarubi??)⁸ govedo, konja, mulo (ali) osla
 (77) in ta (žival) pri njem pogine, jo nadomesti in plača zanjo najemnino.

⁷ Za glagol *ark-* našteva J. Friedrich, Heth. WB., str. 30 pomene: »razdeliti, razrezati« (zerschneiden, zerteilen, [das Land] aufteilen). Hrozný, l. c., prevaja z »vzame« (prend), kar je po sistematski razporeditvi bolj verjetno. Na vsak način je gornji prevod še negotov.

⁸ Prevod je negotov, ker pomen glagola *appat(a)rija-* ni nesporno dognan. J. Friedrich, Heth. WB. str. 26 ga prevaja kot »zarubiti« (pfänden); manj verjeten se mu zdi pomen »izposoditi si«, kakor ta glagol prevaja A. Walther (If anyone borrow?). Po smislu in po sistematski uvrstitvi se mi zdi ta prevod vendarle verjetnejši.

§ 77 A

- (78) Če kdo brejo kravo udari (tako, da svoj) plod
(79) povrže, plača 2 sekla srebra. Če kdo brejo kobilo
(80) udari (tako, da) povrže (svoj) plod, dá 2 sekla srebra.

§ 77 B

KBo. VI, 3, IV, vv. 1 ss.:

- (1) Če kdo izbije oko govedu ali konju,⁹ plača 6 seklov srebra
(2) in jih izloči iz svoje imovine.

§ 78

- (3) Če kdo najame govedo in mu nadene (usnjato) opremo (?)
(4) ali (usnjato) brzdo (?), njegov gospodar ga (tako) najde,
(5) ..... 1 zrno dá.

§ 79

- (6) Če goveda zaidejo na (tuje) polje (in jih) lastnik polja (tam)
najde,
(7) (za) en dan jih vpreže. Ko (pa) zvezde pridejo,
(8) jih žene nazaj k njihovemu gospodarju.

§ 80

- (9) Če kdo ovco vrže (?) volku, vzame njen gospodar
(10) meso, tisti (pa) si vzame kožo.

§ 81

- (11) Če kdo ukrade pitano svinjo, so prej dajali 1 mino srebra,
(12) sedaj pa dá 12 seklov srebra in jih izloči iz svoje imovine.

§ 82

- (13) Če kdo ukrade prašiča z dvorišča, dá 6 seklov srebra
(14) in jih izloči iz svoje imovine.

§ 83

- (15) Če kdo ukrade brejo svinjo, dá 6 seklov srebra,
(16) vrh tega poštejejo pujske: za 2 pujska dá (en) PA (= mero) žita
in ga izloči iz svoje imovine.

⁹ Dobesedno: goveda ali konja njegovo oko.

§ 84

- (17) Če brejo svinjo kdo udari in ona pogine, je njegova zadeva prav tako.

§ 85

- (18) Če kdo male pujske odtrga (od svinje in jih) ukrade, dá za en par eno mero žita.

§ 86

- (19) Če prašič pride na (tuj) skedenj (travnik?),¹⁰ polje (ali) vrt (in)
 (20) ga gospodar skednja (travnika?), polja (ali) vrta udari (tako, da) pogine, (tedaj) ga njegovemu gospodarju
 (21) dá nazaj. Če ga pa ne dá (nazaj), postane on tat.

§ 87

- (22) Če kdo pastirjevega psa udari (tako, da) ta pogine, dá 20 seklov srebra
 (23) in jih izloči iz svoje imovine.

§ 88

- (24) Če kdo psa (, ki je last) rejca psov, udari (tako, da) ta pogine, dá 12 seklov srebra,
 (25) in jih izloči iz svoje imovine.

§ 89

- (26) Če kdo udari psa z dvorišča¹¹ (tako, da) ta pogine, dá 1 sekel srebra.

§ 90

- (27) Če pes požre (tujo) svinjsko mast, (nato ga) lastnik masti najde in ga ubije,
 (28) mu iz njegovega trebuha vzame mast. Odškodnine ni.

§ 91

- (29) Če kdo ukrade čebele v roju,¹² so prej
 (30) dajali 1 mino srebra; sedaj pa dá 5 seklov srebra in jih izloči iz svoje imovine.

¹⁰ Za šeli navaja J. Friedrich, Heth. WB., str. 190, pomen Scheune (?), Hrozný, l. c., prevaja kot negotovo »préc« (z travnik).

¹¹ Mišljen je najbrž navaden pes.

¹² Za pomen prim. Friedrich, J., ZA. N.F. 5, str. 81 s., op. 1; Heth. WB. str. 97.

§ 92

- (31) Če dva panja čebel, če tri panje čebel kdo ukrade,
 (32) so (ga) prej (prepusili) v hrano čebel(am), sedaj pa dá 6 seklov srebra.
 (33) Če kdo ukrade čebelni panj, če v njem (»znotraj«) čebel
 (34) ni, dá 3 sekle srebra.

V zvezi z našimi izvajanji k § 71 sta za nas zanimivi določbi § 45 in njemu delno ustreznega § XXXV.

§ 45

(KBo. VI, 3, II, 57—58, delno poškodovano besedilo,
 KBo. VI, 2, II, 36—37, hudo poškodovano besedilo,
 KBo. VI, 5, IV, 21—23, konci vrstic oddrobljeni.)

- (57) Če kdo najde orodje, ga (mora) spraviti nazaj k njegovemu gospodarju;
 (58) njega (gospodar) nagradi. Če pa ne dá tega (nazaj), postane tat.

§ XXXV

(KBo. VI, 4, IV, 4—11)

- (4) Če kdo najde orodje ali govedo, ovco, konja (razura), osla,
 (5) ga (mora) spraviti nazaj k njegovemu gospodarju
 (6) in (ta) ga odpelje. Če pa njegovega gospodarja ne
 (7) najde in pokaže (najdeno stvar) pričam, pozneje pa jo
 (8) njen gospodar najde, (sme) to, kar se mu je izgubilo,
 (9) upravičeno odvzeti. Če pa je (= najdene stvari) ne
 (10) pokaže pričam, pozneje pa jo njen gospodar najde,
 (11) postane on (= najditelj) tat. Trikratno povrne.

1. Velika živina in drobnica

a) Tatvina in najdba

Kakor je bilo že rečeno, se na prvi plošči hetitske pravne zbirke začenja imovinsko pravo z določbami o varstvu lastnine na domačih živalih. Na prvem mestu so določbe v varstvo lastnine na živalih, ki so bile za hetitsko gospodarstvo najbolj važne. Te so: goveda, konji in ovce; v nekaterih, očitno mlajših določbah se poleg njih omenjajo tudi mule (§§ 70; 71; 75; 76), osli (§§ 66, 70, XXXV, 75, 76) in kozli (§§ 65, 66). Izmed domače živine je najvažnejše govedo; pri naštevanju je vedno na prvem mestu, nekaj določb velja sploh samo za goveda (§§ 72—74; 78; 79). Če abstrahiramo od § 80, ki govori o delitvi

ovce, vidimo, da se vsak dejanski stan bavi tudi z varstvom lastnine na govedih. Tudi kmetijski inventar KBo. V, 7 našteva goveda med temeljno hišno imovino; poleg govedi spadajo semkaj tudi konji, mule in drobnica. V ceniku so med živalmi ocenjena najprej goveda (§ 178), za njimi osli, nato ovce in kože (§ 179), konji in mule (§§ 180 s.). Zanimivo pa je, da ima med govejo živino po ceniku najvišjo ceno vol za vprego (12 seklov srebra), ki mu sledi »véliko govedo« (= bik) (10 seklov); še više je ocenjen konj za vprego (20 seklov), najviše pa mula (1 mino srebra).

V vsej skupini teh določb (§§ 57—80) so najstarejše tiste, ki nagajajo tatu, da mora za vsako ukradeno govedo, konja ali ovco dati sorazmerno zelo veliko število živali iste vrste. Semkaj spadajo zlasti določbe §§ 57—59: za ukradeno »véliko govedo«, »vélikega konja«, »vélikega ovna« je po starem pravu moral tat dati po 30 živali iste vrste. Kot »véliko« govedo itd. je najbrž mišljena plemenska živina, torej bik, žrebec ali oven. Posebna pravna pravila veljajo namreč za vprežno (§ 63), posebna za drugače (z molžo § 67, z volno § 69) koristno živino. Za ukradeno vprežno govedo je tat moral po starem pravu dati po 15 istovrstnih živali (§ 63), za (molzno) kravo (§ 67), strižno ovco ali koštruna (?) po 12 istovrstnih živali (§ 69).

Te določbe so nedvomno zelo stare. Da so starejše od velike zakonodajne reforme, ugotavljajo same, ko razlikujejo med prejšnjim, starim in poznejšim pravom (*karū* — *kinuna* = prej — sedaj pa). Oblikovno so zelo primitivne. V §§ 57—59 formulira zakonodajalec isti dejanski stan trikrat: posebej za bika (§ 57), za žrebca (§ 58) in za ovna (§ 59), čeprav je tudi kazen v teh določbah enaka (dajatev 30 enakovrstnih živali). V poznejših določbah (§§ 66, 70, 71, 77) postavlja zakonodajalec že samo po eno pravilo glede različnih živali hkrati. Tudi obe okorni legalni definiciji o tem, kaj je »véliko govedo« ali »véliki konj« (§§ 57 s.), pričata še o primitivni zakonodajni tehniki. Za vrednotenje ukradenih živali je po obeh definicijah odločilna starost živali; taka elementarna presoja kaže na to, da so te določbe iz zelo zgodnje dobe.

Kraja vprežne ali drugače donosne živine je zaradi njenega manjšega gospodarskega pomena manj strogo kazniva. Zanimivo je, da jemlje hetitski redaktor v §§ 63—65 v poštev samo moške samske živali, v §§ 67—69 pa načeloma živali ženskega spola. Pri tem opazimo, da v §§ 64, 65 in 68 ne formulira celotnih sankcij, ampak uporablja kar kratko izenačevalno klavzulo, češ da velja v tem primeru isto, kakor je bilo v prejšnji določbi odrejeno. Te nenavadne določbe si lahko pojasnimo tako, da poleg vprežnega vola hetitski zakonodajalec sprva za konja ali drobnico ni postavil nobenega pravila. Konje so namreč drugod v antičnem svetu uporabljali samo za ježo ali kot vprežno žival za bojni voz.¹ — V podobni zadregi je bil glede kobile

¹ De Visscher, Ferdinand, Mancipium et res Mancipi (Studia et Documenta Historiae et Iuris, 1936) str. 1—64, zlasti str. 8—10.

v § 68. Najbrž šele ob končni redakciji prve hetitske plošče je njen redaktor v težnji, da se uveljavi nekaka simetrija med določbami, dodal še: § 64 glede »vprežnega konja«, § 65 glede manj navadne drobnice (za dve vrsti kozlov in za gorsko ovco), § 68 pa glede kobile, katere gospodarske koristnosti podrobneje ne poznamo; v § 69 je pa najbrž poleg ovce, od katere dobivamo volno, uvrstil tudi kostruna.

Razlikovanje med plemensko, delovno in donosno domačo živino in na to se opirajoče različno kaznovanje, je gotovo zelo staro; ni pa mogoče reči, ali sega nazaj do prvih početkov hetitske pravne zgodovine, kamor je najbrž staviti §§ 57—59.

Kako so ta stara pravila nastala, ali jih je postavil zakonodajalec, ali so se uveljavila kot običajno pravo hetitskih pastirjev, ni mogoče dognati. Eno je gotovo: zagrožena je bila tako visoka kazen, da je najbrž večina krivcev ni mogla izpolniti. Zato so — najbrž ob veliki reformi — znižali kazenske postavke pri plemenski živini od 30 na 15 (§§ 57—59) pri moški, vprežni živini od 15 na 10 (§ 63) in pri ženski, koristni živini od 12 na 6 (§§ 67, 69). Zakonodajalec je obenem omogočil krivcu, da svojo kazen izpolni — načelno po eno tretjino — delno z dveletnimi, delno z enoletnimi, delno z mladimi živalmi iste vrste. S to olajšavo je bila izpolnitev kazni znatno olajšana.

Takoj za določbami o tatvini plemenskih živali so v §§ 60—62 določene kazni za nepoštenega najditelja, ki je tujo plemensko žival našel in si jo je prilastil. Prilastitveno dejanje označuje nejasni glagol *parkunuzi*, kar dobesedno pomeni »(najditelj) očisti«; povečini domnevajo, da je najditelj odstranil neki lastniški znak, ki ga je imela tuja žival. Kakršen koli je bil pomen tega izraza, gotovo je, da določba hoče preprečiti, da bi si najditelj neupravičeno prilastil najdeno žival. Če ga lastnik živali zaloti, mora nepošten najditelj dati — najbrž lastniku — sedem istovrstnih živali, in sicer po tri enoletne, dvoje dvoletnih in dvoje čisto mladih (§§ 60 s.) oziroma po tri ovne in po dvoje neostriženih ovac in jagnjet (§ 62).

Zanimivo je, da se v teh določbah o nepoštenem najditelju (§§ 60 do 62) naenkrat omenja lastnik (*išhaš* = gospodar) živali, medtem ko v doslej obravnavanih, nedvomno starejših določbah o kraji (§§ 57 do 59, 63, 67, 69) tega izraza še ni bilo. To dejstvo kaže na to, da so določbe o najdbi (§§ 60—62) znatno mlajše. Iz sedemkratne kazni smemo sklepati, da so določbe uvedli šele potem, ko so ob veliki zakonodajni reformi že znižali kazenske postavke v §§ 57—59 od 30 živali na 15 živali. Če upoštevamo da Hetiti radi uporabljajo za kaznovanje manjših deliktov kazenske postavke, ki so za polovico nižje od postavk za težje delikte (prim. n. pr. §§ 1—2 s §§ 3—4), postane kazenska postavka (7 živali) za nepoštenega najditelja razumljiva kot približna polovica kazenske postavke za krajo istih živali (30 živali pred reformo, 15 živali po reformi). Ker se v §§ 60—62 tudi ne omenja nobena starejša ureditev, smemo upravičeno sklepati, da je hetitski zakonodajalec kazni za utajo najdenih živali uvedel šele ob

svoji veliki reformi. Zakaj se je omejil pri tem samo na plemensko živino? Verjetno zato, ker je pri vprežni, molzni ali strižni živini najdba bila manj verjetna, ker je bilo tako živino laže mogoče nadzirati. — Vprašali bi se lahko še to: zakaj je obdržal hetitski reformator kazen v živini, medtem ko je drugod uvajal denarne dajatve? Na to je mogoče odgovoriti samo z domnevo: zakonodajalec je najbrž vedel, da more pastir-živinorejec izpolniti svojo kazen le v živini, ne pa v srebru, ki ga ni imel. Verjetno je v tem pogledu zelo vplivala dolgotrajna praksa, ki je poznala take globe le v živini. — Da je hotel zakonodajalec svoje nove predpise (§§ 60—62) vskladiti s starejšimi (§§ 57—59), je pokazal tudi s tem, da je postavil tudi glede najdbe isto pravilo posebej za vsako plemensko žival.

b) Samopomoč

Zelo stare so nedvomno tudi določbe, po katerih smejo uporabiti samopomoč osebe, ki jih tuja žival ogroža. Hetitski zakonodajalec jih je v sedanji prvi plošči postavil na konec določb o govedih (kot predzadnjo) (§ 79) ter na konec določb o prašičih (§ 86) in psih (§ 90). V njih se omenja lastnik, v prvih dveh se razlikuje med lastnikom živali in lastnikom nepremičnine, na katero je tuja žival zašla in očitno tam utegne povzročiti škodo. Lastnik živali ni dolžan povrniti sosedu škode, ki jo njegova žival napravi. Zato sme ogroženi poseči po samopomoči.

Če goveda zaidejo (»pridejo«) na tuje zemljišče, jih sme zemljiški lastnik vpreči in jih uporabljati za delo. »Ko zvezde pridejo«, torej zvečer istega dneva, jih pa mora vrniti njihovemu lastniku. Oškodovani zemljiški lastnik si ne sme tujih goved prilastiti, ne sme jih ubiti, pač pa sme do konca istega dne izkoriščati njihovo delovno silo ter se tako odškodovati za škodo, ki so mu jo goveda napravila. Naravno, preprosto označevanje, kdaj se ta pravica konča (»ko zvezde pridejo«), kaže na to, da je pravilo nastalo zelo zgodaj, najbrž še v običajnem pravu.

Če prašič vdere na tuje zemljišče (polje, vrt, skedenj ali travnik), izkoriščanje delovne sile ne prihaja v poštev. Pač pa sme zemljiški lastnik prašiča ubiti. Mrtvo žival mora vrniti njenemu lastniku, drugače bi veljal za tatu (§ 86).

Če je pes ukradel in požrl tujo prašičjo mast, sme lastnik masti psa ubiti in mu iz trebuha vzeti mast nazaj (§ 90). Ali je s tem hetitski zakonodajalec želel ustreči samo ogorčenju okradenega lastnika, ali mu je šlo zares za izgubljeno mast, iz določbe ni razvidno.

V vrsto teh starih določb je prištevati najbrž tudi starejši del določbe § 92: Tatu, ki je ukradel več panjev čebel, so za kazen prepustili »čebelam v hrano«, z drugimi besedami: izpostavili so ga čebelam, da so ga opikale do mrtvega.

Če kratko povzamemo doslejšnja dognanja, bi po starosti razvrstili obravnavana pravna pravila takole:

Najstarejše so določbe o kraji goved, konj in ovac, in sicer predvsem plemenskih živali, za njo pa tudi vprežnih in molznih in strižnih živali. Tat je kot kazen moral dati po 30, 15 ali 12 enakovrstnih živali.

Kmalu za njimi sledijo določbe o samopomoči zoper tuja goveda, tujega prašiča ali psa. Verjetno spada semkaj določba o kaznovanju tatu čebelnih panjev.

c) Izenačenje s tatom

V § 86 smo naleteli na pravilo, da »postane tat« tisti zemljiški lastnik, ki ne bi vrnil lastniku njegovega prašiča, ki ga je ubil na svojem zemljišču.

Rečenica, da nekdo »postane tat« oziroma da ga ni mogoče »prijeti kot tatu«, se ponavlja v nekaterih pravnih normah: §§ 45; 66; 71; XXXV; 73; 86.

V § 66 je obravnavan primer, da katera izmed domačih živali (vol za oranje, vprežni konj, krava, vprežna oslica, ovca, oven [koštrun?]) zaide med tujo živino ali v tujo stajo. Če jo lastnik tam najde, si jo upravičeno (*šakuvaššaran*)² vzame nazaj. Nato dostavlja zakon: »Kot tatu ga ne prime.« Stavek lahko pomeni, da lastnik staje ne more zasledovati tistega, ki si je izmed njegove živine vzel svojo izgubljeno žival nazaj. Bolj verjetno se mi pa zdi, da ta rečenica odreka lastniku izgubljene živali pravico, da bi lastnika staje mogel preganjati zaradi tatvine.

Najbolj značilno na tej določbi je to, da velja za celo vrsto različnih domačih delovnih živali in za drobnico, ne več, kakor v prej obravnavanih določbah, samo za eno vrsto živine. V primeri s starejšimi določbami o tatvini je zakonodajna dikcija že toliko napredovala, da zakonodajalec izhaja z eno samo določbo.

Prav tako za različne domače živali (govedo, konja, mulo) velja § 71. Medtem ko je § 66 govoril o lastniku, ki je svojo izgubljeno žival našel med tujo živino, ureja § 71 primer, da nekdo najde tujo domačo žival. V mestu jo mora peljati pred kraljeva vrata, kjer jo bo najbrž lastnik iskal. Na deželi te možnosti ni. Zato sme najditelj najdeno žival začasno obdržati; vendar jo mora prej pokazati krajevnim starešinam. Če je to storil in pozneje lastnik svojo izgubljeno žival najde, si jo sme upravičeno vzeti, ne da bi mogel najditelja preganjati kot tatu (»kot tatu ga ne prime«). Pač pa »postane tat« tisti najditelj, ki najdene živali ni pokazal starešinam.

² [K temu izrazu prim. sedaj Haase, Richard, Zur Bedeutung des Wortes *šakuvaššar*- in den hethitischen Gesetzestexten. Mitteilungen des Institutes für Orientforschung, V, 1, str. 34—44. Berlin 1957.]

Zunaj našega oddelka naletimo na to rečenico tudi v § 45, ki govori o najdbi orodja. Najditelj mora orodje vrniti lastniku, ki mu mora zato dati nagrado. Če pa najditelj orodja ne vrne, »postane tat«.

Da je naša trditev o označenem razvoju zakonodajne dikcije pravilna, priča § XXXV iz najmlajšega rokopisa KBo. VI, 4. V § XXXV se obravnava najdba orodja in tuje živine (govedo, ovca, konj in osel). Najditelj mora najdeno stvar predvsem vrniti lastniku. Če ga ne najde, mora najdeno stvar pokazati pričam. Nato sme stvar začasno obdržati, dokler je lastnik ne najde in si je »upravičeno« (*šakuvaššar*) ne vzame nazaj. Če najditelj stvari ni pokazal pričam, ga lastnik lahko preganja kot tatu in zahteva od njega trikratno povračilo.

Načelo, da velja za tatu tisti, pri komer lastnik svojo stvar najde, je hetitski zakonodajalec razširil na §§ 72 in 73, kar za obe določbi ugotavlja v § 73. Po § 72 mora lastnik zemljišča, na katerem so tuje govedo našli mrtvo, dati lastniku dvoje svojih goved; pri tem se molče domneva, da si lastnik vzame tudi svoje mrtvo govedo. — V § 73 gre za neko neupravičeno razpolaganje s tujim živim govedom; v čem je to razpolaganje, zaradi jezikovnih nejasnosti ni mogoče reči. Pač pa ima to razpolaganje za posledico, da krivec velja za tatu.

Zdi se, da je po poznejšem hetitskem pravu splošno veljalo načelo, da mora tat povrniti trikratno. Že v § XXXV, ki je iz najmlajšega besedila (KBo. VI, 4), smo naleteli na pravilo, da mora nepošteni najditelj »kot tat« povrniti najdeno stvar trikratno. Trikratno povračilo je določeno tudi za roparski umor hetitskega trgovca (§ III), isto velja po § XXII, ki najbrž ustreza § 29, glede povračila ženitnega darila (*kūšata*) ob razdoru zaroke. Vse te tri določbe so nesporno nastale v zadnji dobi razvoja hetitskega prava. Zato smemo brez pomislekov označiti kot pozna hetitska pravna pravila tudi §§ 72 in 73, zlasti pa predpis § 70. Le-ta govori o tatu, ki je ukradel govedo, konja, mulo ali osla. Lastnik si »upravičeno« vzame svojo žival nazaj; vrh tega mu pa mora tat dati še »dvakratno«, najbrž dvoje enakovrednih živali. Okradeni sme torej zahtevati od tatu troje živali.

S tem nastane nerešljiva težava, kako so Hetiti vskladili § 70 z znatno strožjimi določbami §§ 57—59, 63—65, 67—69, ki tudi predpisujejo kazni za tatvino goved in konj. Kako so Hetiti v praksi postopali, ne vemo. Morda so za tatvino plemenske, vprežne, molzne in strižne živine sodili po strogih določbah, drugače pa po milejšem § 70. Zelo verjetna se mi zdi misel, ki mi jo v pismu sporoča profesor H. Otten: Krajo živine iz črede na paši so kaznovali po strogih predpisih, krajo živine iz zavarovanega hleva pa mileje.

č) Poškodbe tuje živine

Med najmlajše določbe tega oddelka spadajo tiste, ki določajo kazenske sankcije v srebru. To so določbe o poškodovanju tujih goved ali konj.

Po § 74 je na prvem mestu poškodovanje rogov ali nog tujega goveda. Krivec je moral lastniku dati v zameno drugo govedo. Če pa je lastnik želel vzeti nazaj svoje govedo, je lahko to storil; obenem pa mu je krivec moral dati dva sekla srebra kot odškodnino.

Če je kdo povzročil, da je breja krava ali kobila povrgla, je moral prav tako plačati po dva sekla srebra (§ 77 A), 6 seklov pa je znašala odškodnina, kadar je krivec poškodoval govedu ali konju oko (§ 77 B).

V §§ 75 in 76 je urejena odgovornost za tuje govedo, konja, mulo ali osla, ki pogine v tujih rokah. V § 75 gre za žival, ki jo nekdo vpreže, ker mu jo je bil najbrž lastnik zaupal. Če tuja žival pri tem pogine, ali če jo hijena raztrga, mora tisti, ki jo je bil vpregel, lastniku povrniti drugo, enakovredno žival. Samo takrat ne odgovarja za poginulo žival, če more pod prisego izjaviti, da je žival »poginila zaradi (posega nekega) božanstva«; s tem je namreč mišljena smrt zaradi elementarnih dogodkov (strele). Ta določba je poučna za hetitsko pojmovanje »višje sile« (*vis maior*). Na podobno omejitev naletimo tudi v Hammurabijevem zakoniku (§§ 249, 266),³ kjer pa levov napad izvzemajo prav tako kot primer višje sile, in v Dušanovem zakoniku (čl. 199).

Zaradi jezikovnih težav ni jasen pomen § 76. Najbolj verjetna se mi zdi A. W a l t h e r j e v a razlaga, da gre za pogin živali, ki si jo je nekdo od lastnika izposodil. V tej zvezi postane razumljiva sankcija: mrtvo žival lastnik odpelje, zahteva pa za njo najemnino, najbrž tako, kakršna je bila dogovorjena ali pa splošno običajna.

2. Prašiči

Mnogo manjši gospodarski pomen prašičev se kaže v tem, da med temi določbami ni nobene, v kateri bi sankcija nalagala dajatev enakovrstnih živali.

Najstarejša je najbrž določba § 86 o dovoljeni samopomoči zoper tujega prašiča, ki je vdrl v tuje zemljišče. O njej smo že govorili (str. 33).

V tretjo plast v smislu naše delitve spada določba, ki jo vsebuje prva vrstica v § 81: Kdor je ukradel pitano svinjo, je moral spočetka plačati mino srebra. Ta določba je bila uvedena šele, ko je srebro postajalo čedalje bolj merilo vrednosti. Ob veliki zakonodajni reformi je bil znesek znižan na petino, to je na 12 seklov srebra.

V drugih določbah (§§ 82—85) tega razlikovanja med starejšim in mlajšim pravom ni. Zato smemo sklepati, da so bile uvedene šele ob zakonodajni reformi. Zakonodajalec obravnava posebej krajo na-

³ § 249: Če je človek najel govedo, nato ga je božanstvo udarilo in je (govedo) poginilo, (tedaj) bo človek, ki je najel govedo, prisegel prisego pri božanstvu in bo brez krivde. — § 266: Če je (bil) v čredi »poseg božanstva«, ali je lev trgjal, se bo pastir opravičil (s prisego) pred božanstvom; izgubo v čredi bo (trpel) lastnik črede.

vadnega prašiča (§ 82), krajo in ubitje breje svinje (§§ 83 s.) in neki delikt glede pujskov (odstavitev?),⁴ ki je združen s tatvino (§ 85). Zanimivo je, da je kazen za tatvino pujskov odmerjena v žitu (§§ 83, 85). Verjetno je to v zvezi z njihovo majhno ceno.

3. Psi

Če zopet abstrahiramo od določbe o samopomoči zoper psa, ki je ukradel tujo mast (§ 90), spadajo vse druge določbe glede psov v poznejše pravo. Najbrž je hetitski zakonodajalec šele ob reformi skušal s sankcijami v srebru varovati lastnino na psih. Če kdo tujega psa tako poškoduje, da žival pogine, mora za pastirskega psa (ovčarja) plačati 20 seklov, za rejčevega psa 12 seklov, za hišnega čuvaja pa samo en sekul srebra.

4. Čebele

Že večkrat smo omenili, da so tatu, ki je ukradel več panjev čebel, po starem pravu kaznovali s smrtjo tako, da so ga izpostavili čebelam, da so ga opikale do smrti. To nedvomno zelo staro določbo so najbrž ob veliki reformi nadomestili z razmeroma majhno denarno kaznijo 6 seklov srebra. Polovično kazen 3 seklov je obenem zakonodajalec predpisal za primer, če v ukradenih panjih ni bilo čebel (§ 92).

Tretji plasti določb bi bilo prištevati § 91, ki kaznuje krajo čebel na prostem, v roju. Spočetka je bila določena za to tatvino razmeroma visoka kazen ene mine srebra. Ob reformi je bila kazen znižana na 5 seklov srebra. Tako je ta kazen nekoliko nižja od kazni za krajo čebel v panjih, višja pa od kraje panjev samih.

Kolikor naletimo na drugi plošči na določbe o živalih, niso sistematično v nobeni zvezi s pravnimi normami v prvi plošči.

V § 107 hoče namreč zakonodajalec varovati predvsem lastnika vinograda ter lastnika neobdelanega zemljišča, če so zemljišče popasle tuje ovce. Kazen je določena po oralih v srebru: 10 seklov za vinograd, tri ali pet seklov za neobdelano zemljišče.

Delno zaradi hudo poškodovanega besedila, delno zaradi jezikovnih težav nista razumljiva §§ 119—120, ki zagotavljata pravno varstvo neki skupini ptičev; podrobneje ne poznamo ne njihove vrste ne njihovega pomena.

VI

V doslejšnjih izvajanjih smo predvsem za skupino določb o lastnini na domači živini skušali pokazati, kako je okrog najstarejšega jedra, čigar korenine so bile najbrž še povezane s starim običajnim

⁴ Prim. Sommer, F., Die Ahhijavā-Urkunden (ABAW, N. F. 6), München 1932, str. 226³.

pravom, sčasoma nastajalo čedalje več določb, ki jih je najbrž od časa do časa zakonodajalec dopolnjeval. Samo od sebe se pojavlja vprašanje, ali je zakonodajalec ob svojih reformah ubiral lastna pota, ali pa je sledil tujim vzorom.

Ko zastavimo vprašanje, ali se kažejo v hetitski pravni zbirki kaki tuji vplivi, smo v precej podobnem položaju, kakor pri reševanju enakega vprašanja za rimski zakonik XII plošč. Etruščanskih vplivov ne moremo prav oceniti, ker viri niso razumljivi, glede grških prav pa moremo ugotoviti primeroma le malo vplivov. Pri Hetitih je najbrž računati z močnim vplivanjem protohatijskega prava. Ker protohatijskih pravnih virov doslej še niso nikjer našli in o zgodovini teh predhetitskih prebivalcev prav ničesar ne vemo, je ta naloga za sedaj nerešljiva. Dejstvo je, da je večji del hetitskega besednega zaklada neindoevropski ter da nobena pravna določba ne dela nobene razlike med Hetiti in Proto-Hatijci. Iz tega smemo sklepati, da sta se oba naroda v teku stoletij popolnoma pomešala; zelo verjetno je, da so Hetiti tudi na pravnem področju marsikaj prevzeli od prejšnjih prebivalcev.

Bolje lahko pregledamo vpliv mezopotamskih prav. Mezopotamska kultura je splošno močno vplivala na hetitsko. Prepričevalno govori za to že prevzem klinopisne pisave. Vendar pa v hetitski pravni zbirki ne zasledimo ravno mnogo mezopotamskih pravnih vplivov. Drugačne gospodarske in družbene razmere v Mali Aziji so potiskale v ospredje drugačne probleme in vodile do drugačnih rešitev. Če primerjamo hetitsko pravno zbirko z mezopotamskimi zakoniki ali z asirsko pravno knjigo, moramo priznati, da je vobče samostojna in od starejših pravnih spomenikov le malo odvisna.

Nekaj tujih vplivov se kaže v rodbinskem pravu. Hammurabijev zakonik dovoljuje v §§ 159 in 160, da sme tako zénin, kakor tudi oče neveste enostransko razdreti že sklenjeno, pa še ne izpolnjeno ženitno pogodbo. Pogodba je bila sklenjena s tem, da je ženin izročil nevestinemu očetu ženitno darilo (*tirhatu*). Kadar ženin razdere pogodbo, ne more terjati več nazaj svojega darila; če pa razdere pogodbo nevestin oče, mora prejeta darilo vrniti v dvojnem znesku. — Popolnoma enake pravne posledice (samo v nasprotnem vrstnem redu) odreja § 29 in 30 hetitske pravne zbirke. Za ženitno darilo uporabljata besedo *kūšata*, ki je ekvivalent za *tirhatu*. — Da smemo tu upravičeno govoriti o recepciji babilonske določbe v hetitsko pravo, dokazuje to, da starejši prepis KBo. VI, 2 take določbe še nima, pač pa jo imata nekoliko mlajša prepisa KBo. VI, 3 in KBo. VI, 5;¹ najmlajši prepis KBo. VI, 4 pa nalaga v svojem zelo poškodovanem § XXII (v. 16) očetu dolžnost, da prejeta darilo povrne trikratno.

Vpliv Hammurabijevega zakonika (§ 129) in še bolj srednjeasirske pravne knjige (§ 15) se verjetno kaže tudi v kaznovanju

¹ Prim. Korošec, V., Beiträge zum hethitischen Privatrecht, Savigny-Zeitschrift, rom. Abt., 52, 1932, str. 156—169, zlasti str. 162 ss.

nezveste zakonske žene, ki je bila zalotena v prešuštvovanju (§§ 197 s.). V Babilonu, v Asiriji in pri Hetitih zadene njo in njenega zapeljivca ista usoda. Žaljeni soprog sme predvsem oba takoj ubiti. Če tega ne stori, ju sme peljati pred kraljevo sodišče. Kakor soprog odloči glede svoje žene, tako odredi tudi kralj glede njenega zapeljivca. Če odpusti mož svoji ženi, odpusti tudi kralj zapeljivcu. Ali smemo tu govoriti ne le o vplivu, ampak o recepciji mezopotamskih ureditev v hetitsko? Mogoče je to vsekakor.

Odkar je vsebina hetitske pravne zbirke znana, vzbuja posebno pozornost to, da pri kaznovanju umora, uboja in telesnih poškodb Hetiti ne uporabljajo talionskega načela. To je tem bolj presenetljivo, ker se Hammurabijev zakonik drži tega načela vsaj takrat, če so bile nekatere telesne poškodbe storjene polnopravnemu svobodnemu državljanu (*avilum*). To je veljalo za poškodbo očesa, zoba ali kosti (§§ 196, 197, 200). — V zadnjem desetletju najdeni novi ostanki drugih zakonikov, ki so bili za stoletja starejši od Hammurabijevega, pa dokazujejo, da se v teh zakonikih talionsko načelo ni več uporabljalo in da je v tem pogledu Hammurabi napravil precejšen korak nazaj. To je razumljivo spriče nemirne dobe po propadu zadnje sumerske države v Uru (Ur III.). Glede na to se lahko vprašamo, ali niso morda na Hetite vplivali starejši sumerski in akadski zakonodajalci, ki so za telesne poškodbe predpisovali prav tako kazni v srebru, namreč: Ur-Nammu, ustanovitelj tretje dinastije v Uru, neznana avtorja sumerskih zakonskih fragmentov (morda iz Uruka?) ter akadskih zakonov za mesto Ešnunno? Na to vprašanje za sedaj še ni mogoče odgovoriti.

V osebnem pravu ostane za sedaj prav tako nerešljivo vprašanje, ali je razmerje obdelovalca zemlje, imenovane *ilku*, v Babiloniji in v Hetitski državi² imelo enak ali vsaj podoben pomen.

V imovinskem pravu so Hetiti oproščali jamstva v primeru višje sile samo iz razloga, ki so ga smatrali za poseg božanstva (§ 75). Hammurabijev zakonik pozna enak oprostilni razlog, kot primer višje sile, za katero ne odgovarjata ne najemnik (§ 249), ne pastir (§ 266). Babilonski vpliv je tu vsaj zelo verjeten.

Še laže kakor oddaljena Mezopotamija, zlasti njen južni del, ki je bil domovina Sumercev in pozneje Babiloncev, pa so na hetitski pravni razvoj mogle vplivati države v Severni Siriji s svojimi pravnimi kulturami. Stikov ni nikoli manjkalo. Že za časa Stare hetitske države so Hetiti zavladali v Aleppu (Halpa), Nova hetitska država pa je za skoro dve stoletji zavladala v Severni Siriji in je skušala s celo vrsto vazalnih pogodb trajno navezati nase male, toda cvetoče tamkajšnje države. Bogate najdbe v Ras Šamri, nam odkrivajo marsikaj iz političnega življenja mesta Ugarita za časa Nove hetitske države. Po posebni pogodbi je Ugarit plačeval znatne davščine He-

² Prim. §§ 40; 41; 55 hetitske pravne zbirke.

titom;³ zveze s Hetitsko državo je imel za tako važne, da so diplomatsko korespondenco s hetitskimi vladarji hranili v posebnem t. i. južnem arhivu.⁴ — njegove listine je zaslužni francoski akadolog Jean Nougayrol že pripravil za objavo.^{4a} — Domače ugaritsko, torej feničansko pravo pa spoznavamo predvsem iz akadizijskih listin, ki jih je J. Nougayrol objavil že leta 1955,⁵ in iz nekaterih posameznih listin, ki so bile že prej objavljene.

Vkljub razmeroma še skromnemu pravnemu gradivu, vendar lahko v dveh pogledih opozorimo vsaj na nekaj podobnosti v hetitskem in v ugaritskem pravu.

Najprej je tu omeniti kazni na časti, ki jo odredajo §§ 187 s., 199 in 200 A hetitske pravne zbirke z besedami: »Pred kralja pa on ne bo (več) stopil!« V teh določbah je normirana kazni za nečistovanje z različnimi domačimi živalmi: po §§ 187 s. in 199 naj se zločinec načeloma kaznuje s smrtjo; če ga kralj pomilosti, naj mu bo trajno zabranjen dostop do kralja. Po § 200 A je pa ta kazni na časti odredjena kot glavna kazni. Kakor že rečeno, je zelo verjetno, da je bilo kaznovanje deliktov zoper spolno moralno urejeno najprej s posebnim zakonom in so bile njegove določbe pozneje uvrščene v pravno zbirko. Zato je prav lahko mogoče, da je hetitski zakonodajalec to častno kazni, ki je drugod nikjer ne omenja, povzel po kakem tujem vzoru, ali dobil tam zanjo miselno pobudo. Zares naletimo v ugaritski akadizijski listini št. 16249⁶ na sodbo ugaritskega kralja *Niqmepa*, v kateri ugotavlja, da so krivci ponaredili kraljevi pečatnik in izdajali ponarejene listine. Kralj jih sicer ni obsodil na smrt, pač pa jim je zaplenil njihovo imovino in jim hkrati prepovedal, da bi prihajali na dvor ali na mestno ozemlje (»v palačo [dvorno] ne bodo vstopili, na mestno ozemlje ne bodo stopili«).

V drugem primeru gre za materino pravico, da sme sina izključiti iz rodbine. Tako pravico omenjata § 171 v hetitski pravni zbirki in ugaritska listina RS 8145, ki jo je leta 1937 objavil Fr. Thureau-Dangin⁷ in je v nedavni svoji razpravi o ugaritskem

³ Friedrich, J., Hethitisch-Ugaritisches, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 96, 1942, 471 ss.; J. Nougayrol, Mission de Ras Shamra, VI: Le Palais royal d'Ugarit, III, Paris 1955, str. 181 s., listina št. 11.732: Inventaire de tributs à la Cour hittite. [Sedaj v Palais royal d'Ugarit, IV, str. 37—48.]

⁴ Prim. Claude Schaeffer, Les Fouilles de Ras Shamra-Ugarit (15ème, 16ème et 17ème campagnes), Syria 1954, str. 14—67, zlasti str. 42 ss.; Ugarit und die Hethiter, Archiv für Orientforschung, 17, 1954/55, 93—99. — Jean Nougayrol, Les Archives internationales d'Ugarit (Ras Shamra — 17e campagne), CRAI, 1954, I, pg. 30—41, II, pg. 239—248, Paris.

^{4a} [Zbirka je medtem izšla kot Mission de Ras Shamra, IX: Le Palais royal d'Ugarit. Textes accadiens des Archives Sud. Paris 1956.]

⁵ Le Palais royal d'Ugarit, III (gl. op. 3).

⁶ Le Palais royal d'Ugarit, III, str. 96 ss., v. 25 s.

⁷ Syria 18, 1937, str. 245 ss.

dednem pravu nanjo opozoril Jos. Klíma.⁸ Žal je hetitski § 171 še zelo nejasen; vsebuje namreč več neznanih izrazov in je tudi brez vsake zveze z ostalo vsebino pravne zbirke. Gotovo je le to, da je mati — ni povedano, ali je to veljalo morda samo za vdove — mogla sina izključiti iz rodbine; prav tako je izključenega lahko zopet sprejela nazaj »za svojega sina«.⁹ Obakrat je morala opraviti predpisane obličnosti. Ob izključitvi je na neki način odstranila sinovo obleko; ob zopetnem sprejemu se omenjajo vrata in najbrž dvojno orodje,¹⁰ ki ga še ni mogoče točno dognati. — V ugaritski listini RS 8145 pa pripoznavata tako pravico svoji ženi mož, ki ji zapušča svojo imovino. Vdova bo morala podedovano imovino pozneje zapustiti tistemu sinu, ki jo bo spoštoval. Razdediniti pa sme tistega sina, ki bi se z njo pravdal ali ji drugače grenil življenje. Tudi tu so važne obličnosti, ki nekoliko spominjajo na § 171: izobčeni sin bo »obesil svojo obleko na kljuko vrat in bo odšel na cesto«.¹¹ Iz te listine lahko povzamemo, da ima v Ugaritu pravico, izključiti sina samo vdova in tudi ona samo takrat, če je sin nekaj pogrešil. Čeprav pripadata hetitski § 171 in ugaritska listina RS 8145 različnima pravnima sistemoma, bomo spričo podobnih obličnosti sklepali, da gre za pravico, ki je bila najbrž v obeh pravnih redih podobno urejena.

Vkljub delnim presenetljivim podobnostim vendar še ne moremo govoriti o recepciji ugaritskih pravnih institutov v hetitsko pravo, kajti prezreti ne smemo tudi znatnih razlik v obeh primerih. Pač pa smemo vsaj s precejšnjo verjetnostjo domnevati, da so politični stiki med Hetitsko državo in Ugaritom imeli za posledico, da je tudi ugaritsko pravo na nekaterih področjih vplivalo na hetitsko pravo.

*

Kakor smo videli, je v hetitskem pravu vkljub njegovim — v primeri z mezopotamskim pravnim gradivom — razmeroma skromnim virom še mnogo neraziskanih primerov. Zato je tem bolj razveseljivo, da številni novi prevodi hetitske pravne zbirke, ki so bili objavljeni v zadnjem desetletju, pričajo, da je zanimanje za proučevanje hetitskega prava pol stoletja po najdbi hetitskega državnega arhiva v Boghazköyu, še vedno nenavadno veliko.

⁸ Untersuchungen zum ugaritischen Erbrecht (Archiv Orientalní, 24, 1956, 356—374) zlasti str. 363 in 372.

⁹ § 171, v. 8: »Tedad svojega (izobčenega) sina zopet napravi za svojega sina.«

¹⁰ § 171, v. 5: *Gišikiššana-*, v. 6 *Gišhuppuli-*; J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch, str. 88 in 76, domneva, da je mišljeno različno domače orodje.

¹¹ Thureau-Dangin, Syria, 18, str. 249; Klíma, Ar. Or. 24, 372. — [Prim. Nougayrol, J., Le Palais royal d'Ugarit, IV, Paris 1956, str. 126, no. 17.159, vv. 26 s., 37 ss.: Če Utrišarruma izgubi svoj položaj kot ugaritski prestolonaslednik ali (pozneje) kot kralj, mora »položiti svojo obleko na prestol in nato naj odide kamor hoče«.]

HETHITICA

Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des hethitischen Rechts

(Zusammenfassung)

I

Heuer vergehen 50 Jahre, seit die Ausgrabungen in Boghazköi (145 km östlich von Ankara) unter der Leitung von Hugo Winckler und Th. Makridi-Bey die ersten keilschriftlichen Texte aus dem hethitischen Staats- und Tempelarchiv zu Tage gefördert haben.

In unserer Einleitung wird ein kurzer Überblick über die wichtigsten Ereignisse gegeben, die zur Entstehung und zur allmählichen Lösung des hethitischen Problems führten. Infolge der eigenartigen Umstände, die mit der literarischen Überlieferung der Hethiter (mehrere Sprachen, Verwendung von Keilschrift und hethitischen Hieroglyphen) zusammenhängen, harren noch viele Fragen der endgültigen Lösung; umstritten bleibt selbst die Benennung »hethitisch« und »Hethiter«.

II

Das hethitische Recht nimmt unter den Keilschriftrechten des Alten Orients in mancher Hinsicht eine besondere Stellung ein. Im Vergleich zu Mesopotamien zeigen sich große Unterschiede bereits in der Zusammensetzung der Rechtsquellen. In Sumer, Babylon, Ešnunna, Isin und Assur sind Gesetzbücher (bzw. in Assur das mittelassyrische Rechtsbuch) entstanden, die hauptsächlich über das dortige Privat- und Strafrecht Bescheid geben. Viele Tausende von Privaturkunden liefern dazu wertvolle Ergänzungen. — Für das hethitische Zivil- und Strafrecht bildet die Haupt- und nahezu einzige Erkenntnisquelle die rund 200 Paragraphen (oder Artikel) umfassende hethitische Rechtssammlung (im folgenden zitiert nach der Zählung von F. Hrozný in seinem Code Hittite). Außerdem findet man einzelne hethitische Rechtssätze gelegentlich zitiert in einigen öffentlich-rechtlichen Dokumenten (in den Vasallenverträgen, Dienstinstruktionen, in der diplomatischen Korrespondenz). Dagegen ist in Hattušaš (= Boghazköi) bisher keine einzige Privaturkunde zum Vorschein gekommen. Überraschend reich ist jedoch der Fund an staats- und verwaltungsrechtlich bedeutenden Dokumenten. So sind uns erhalten geblieben: der zwischenstaatliche Vertrag (um 1280) mit Ägypten, zahlreiche Vasallenverträge, Dienstinstruktionen, Prozeßprotokolle usw.

Die Unterschiede zwischen dem hethitischen Recht und den mesopotamischen Rechtsordnungen sind jedoch nicht nur formeller, sondern weitgehend auch inhaltlicher Art. Dabei darf man die Tatsache nicht übersehen, daß die Hethiter in wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnissen lebten, die sich von denjenigen im Zweistromlande weitgehend unterschieden. In Kleinasien gibt es keine großen Ströme, die an Euphrat und Tigris oder gar an den ägyptischen Nilstrom erinnern würden. Darum ist auch die gesamte wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung im Hethiterreich keineswegs mit der Organisierung eines Kanalnetzes und mit der größtmöglichen Ausnützung von alljährlichen Überschwemmungen verbunden gewesen.

Die Hauptmasse der hethitischen Bevölkerung lebte von Viehzucht, Landwirtschaft und Weinbau. Das Gewerbe war in späterer Zeit namentlich in den Städten schon weitgehend differenziert, während der Handel allem Anschein nach noch in den ersten Anfängen steckte. Es ist begreiflich, daß die Schriftlichkeit nur wenig verbreitet war. Daraus erklärt sich vielfach das Fehlen von Privaturkunden.

Für das Verständnis der hethitischen Rechtssammlung bleiben wir auf eine eingehende Untersuchung ihres Inhaltes angewiesen. Außer des völligen Fehlens von Privaturkunden vermißt man auch jegliche Nachricht über ihre Entstehung. Darum bleibt noch immer die Frage umstritten, ob die hethitische Rechtssammlung ein Gesetzbuch, ein Rechtsbuch oder eine Sammlung von gerichtlichen Entscheidungen gewesen sei.

Es kann nicht die Absicht der vorliegenden Untersuchung sein, diese Streitfrage endgültig zu entscheiden. Wir wollen uns vielmehr damit begnügen, durch die Klärung von einzelnen Nebenfragen die Voraussetzungen für eine spätere definitive Lösung vorzubereiten. Dies hindert uns natürlich nicht, einige Gründe und Gegengründe kurz zu erwägen.

Zugunsten der Auffassung, daß in der hethitischen Rechtssammlung uns das hethitische Gesetzbuch erhalten geblieben sei, lassen sich mehrere allgemeine Gründe anführen: mesopotamische Vorbilder in der Gesetzgebung; der Fund des Textes in einem öffentlichen Archiv; die ausdrückliche Bezeichnung der Tafel KBo. VI, 6 als: »die zweite Tafel beendet. ‚Wenn ein Mann‘ §A A.BI dUTU^{SI} = »des Vaters der Sonne (= des zurzeit regierenden Herrschers)«. Insbesondere spricht für den gesetzgeberischen Charakter auch die im allgemeinen kurze und überwiegend abstrakte Fassung der Rechtsätze; damit soll jedoch keineswegs behauptet werden, daß es darunter nicht auch einige singularrechtliche und sogar kasuistische Vorschriften aus dem öffentlichrechtlichen Bereich gibt (vgl. §§ 50—52, 54—56).

Das Hauptbedenken gegen den gesetzgeberischen Charakter der Rechtssammlung ergibt sich aus der Verschiedenartigkeit der beiden Tafeln, zum Teil auch ihrer Bestimmungen. Bereits in seiner Kulturgeschichte Kleinasiens (1933, S. 103) hat A. G ö t z e die Feststellung gemacht: »Der Gesetzestext ist nicht aus einem Guß; er läßt in seinem Aufbau eine Entwicklung deutlich erkennen.« Ähnlich äußert sich O. R. G u r n e y (The Hittites, S. 88): »Hittite law was a growing organism, and the different versions of the code probably represent successive stages in its development.«

Bekanntlich setzt sich die hethitische Rechtssammlung aus zwei Tafeln zusammen, die bereits von hethitischen Schreibern nach ihren Anfangsworten als »die Tafel ‚Wenn ein Mann‘ (DUB *takku* LÜ-*aš*)« und »die Tafel ‚Wenn ein Weinstock‘ (DUB *takku* ^{GIS}GESTIN-*aš*)« bezeichnet wurden.

Zwischen den beiden Tafeln gibt es erhebliche Unterschiede. Die erste Tafel ist weit besser erhalten. Von ihr liegen mehrere Abschriften vor, von denen wenigstens eine (KBo. VI, 4) als eine neue Fassung angesehen werden kann. Weit schlechter ist uns die zweite Tafel überliefert; ein beträchtlicher Teil ihrer Bestimmungen ist zerstört worden.

Die erste Tafel zeichnet sich — von einigen *leges erratae* (§§ 43—45) dabei abgesehen — durch eine klare Systematik aus. Sie umfaßt das Personenrecht (§§ 1—56), das Eigentum an Haustieren (§§ 57—92) und das Eigentum an Wohn- und Wirtschaftsgebäuden (§§ 93—100). Der Text beginnt immer mit dem Schutz des bedeutendsten Rechtsguts und geht alsdann zu den weniger wertvollen Rechtsgütern über. Denselben Anordnungsprinzip befolgt der Redaktor auch innerhalb der drei Abschnitte der ersten Tafel. So wird im Personenrecht mit dem Schutz des Menschenlebens und der körperlichen Unversehrtheit der Anfang gemacht, worauf die menschliche Freiheit (gegen Verschleppung), die Herrngewalt über Sklaven, das Ehe- und das Lehensrecht folgen. — Von den Haustieren werden zunächst in 24 Bestimmungen das Rind, Pferd und Schaf behandelt; unter den restlichen zwölf Rechtsätzen regeln die ersten sechs den Schutz des Eigentümers eines Schweines, die weiteren vier die Interessen des Eigentümers eines Hundes und die letzten zwei den Rechtsschutz des Eigentümers von Bienen. — In den Bestimmungen über den Schutz von Häusern und Wirtschaftsgebäuden wird der Diebstahl vor der Brandlegung, das Delikt eines Freien vor demjenigen eines Sklaven ins Auge gefaßt.

Demgegenüber läßt sich in der zweiten Tafel ein einheitliches Anordnungsprinzip nicht erkennen. Immerhin kann man auch hier das Bestreben des Urhebers der Tafel wahrnehmen, verwandte Bestimmungen möglichst zusammenhängend zu behandeln. Demgemäß gibt es mehrere Gruppen von Rechtsätzen, so u. A. über den Schutz des Eigentums an Weingärten, Obstgärten und Feldern (§§ 101—115), an landwirtschaftlichen Geräten (§§ 121 bis 125), am Geschirr von Pferden und Maultieren (§§ 129 f.). Später folgen schlecht verständliche Vorschriften über Kauf- und Mietverträge (§§ 145 bis 152) sowie über einige Dienst- und Werkverträge (§§ 157 ff.), in denen die Entlohnung meistens in Getreide festgesetzt wird (§§ 158—161). In einer weiteren Gruppe (§§ 163—169) werden sakrale Ersatzopfer angeordnet. Die in den §§ 170—176 A enthaltenen völlig heterogenen Bestimmungen muten ganz altertümlich an. Endlich lassen sich im letzten Viertel der zweiten Tafel deutlich zwei Abschnitte erkennen: im ersten (§§ 176 B—186) wird ein umfangreicher Preistarif, im zweiten (§§ 187—200 A) Strafrechtssätze zum Schutz der geschlechtlichen Moral und der Ehe aufgestellt.

Die Bestimmungen der beiden Tafeln unterscheiden sich erheblich auch in inhaltlicher Hinsicht voneinander. So wird die Todesstrafe in der zweiten Tafel etwa siebzehnmals erwähnt, dagegen gedenkt man ihrer in der ersten Tafel nur einmal (§ 92), und selbst hier wird sie als bereits abgeschafft dar-

gestellt. In der zweiten Tafel kommen noch sakrale Ersatzopfer (§§ 165—169, 196, 199), die Kollektivhaftung des Hauses (§ 173, vgl. § 19 A) und sogar die Bestrafung von Tieren (§ 199, vgl. § 166) vor.

Daraus ergibt sich, daß die beiden Tafeln nicht gleichzeitig entstanden sein können. Da sie sich jedoch inhaltlich ergänzen, ist kaum zu bezweifeln, daß man sie im späteren Hethiterreich als Bestandteile einer Rechtssammlung angesehen, daß heißt, daß man sie als ein Gesetzbuch in Anwendung gebracht habe.

III

Für das richtige Verständnis der hethitischen Rechtssammlung wäre es von Wichtigkeit zu erfahren, in welchem Umfang ihre Rechtssätze auf das Stadtrecht von Hattušaš zurückgehen und für welches Territorium sie Geltung hatten.

Vom Stadtrecht, bzw. vom Landesrecht von Hattušaš ist die Rede in einem Abschnitt des Vasallenvertrags, den *Suppiluliumaš* mit *Huqqanaš*, dem Häuptling des Hajašalandes, geschlossen hat. Der hethitische Herrscher hebt darin den hethitischen Rechtssatz hervor, daß der Bruder seine Schwester (bzw. der Vetter seine Kusine) nicht zur Frau nehmen dürfe. Dies stellt er mit den Worten fest: »Für das Land Hatti aber ist eine Vorschrift (*šāklaiš*) von Wichtigkeit: ‚Der [eigene] Bruder darf die eigene Schwester nicht nehmen. Das ist nicht recht!« Darauf folgt sofort die Sanktion: »Wer aber so etwas tut, der bleibt in Hattušaš nicht am Leben, (sondern) stirbt.« (J. Friedrich, Staatsverträge, II, 1930, S. 124 f. § 9, Z. 28—31.) Hier wird ein Rechtssatz zugleich als hauptstädtisch und als reichsrechtlich bezeichnet; der § 195 C der Rechtssammlung stimmt mit ihm inhaltlich, nicht aber wörtlich überein.

Auf das hethitische Recht beruft sich auch *Hattušiliš* III. in seinem Brief an den babylonischen König *Kadašman-Enlil* (KBo. I, 10). In diesem Briefe weist der Hethiter babylonische Anschuldigungen zurück, wonach babylonische Kaufleute in Ugarit und in Amurru, somit auf hethitischem Vasallengebiet, ermordet worden seien. In seiner Entgegnung beruft er sich auf die hethitische Rechtsauffassung, wonach man im Hattiland nicht einmal einen Mörder mit dem Tod bestrafe. Diese Behauptung stimmt mit den §§ 1—4 der hethitischen Rechtssammlung insofern überein, als darin weder für Mord noch für Totschlag die Todesstrafe vorgesehen wird. — Auch in diesem Fall wird ein Rechtssatz, der in Hattušaš entstanden ist — darin wird nämlich die Mitwirkung des Königs bei der Verfolgung des Mörders erwähnt — als eine im ganzen Hethiterreich gültige Vorschrift dargestellt.

Gegen eine Annahme, daß das hauptstädtische Recht im ganzen Hethiterreich gegolten habe, mahnt zur Vorsicht insbesondere eine Weisung an den Grenzschutzkommandanten (*Bēl madgalti*). Darin heißt es nämlich (KUB. XIII, 2, III, 11 ff.): »Wie von altersher in den Ländern die Satzung über ein (todeswürdiges) Verbrechen gemacht war (, dabei soll es weiterhin bleiben): in welcher Stadt man sie (= die Verbrecher) zu töten pflegte, soll man sie

weiterhin töten! In welcher Stadt man sie aber zu verbannen pflegte, soll man sie weiterhin verbannen!«

Daraus geht unzweideutig hervor, daß das Straf- sowie das Strafprozeßrecht für einzelne Länder, bzw. Städte durch besondere königliche Satzungen (*išhiul*) geregelt wurde und daß es ein einheitliches Reichsrecht in diesen Fragen nicht gab; es hat geradezu den Anschein, daß die Hethiter sich keineswegs besonders darum bemüht hätten. Wir haben somit eher mit einer weitgehenden rechtlichen Zersplitterung, als aber mit einer restlosen Vereinheitlichung innerhalb der hethitischen Reichsgrenzen zu rechnen.

Die hethitische Rechtssammlung enthält eine Anzahl von Rechtssätzen, die auf das Stadtrecht von Hattušaš zurückgehen dürften. So wird die Verschleppung eines Freien (§ 19) oder eines Sklaven (§§ 20 f.) mit der Hauptstadt Hattušaš in Beziehung gebracht. Die Belohnung für die Rückstellung eines flüchtigen Sklaven wird nach der Entfernung bemessen, innerhalb welcher man den Sklaven festgenommen habe; dabei wird stillschweigend die Entfernung wohl von der Hauptstadt (nahe — diesseits — jenseits des Flusses) zugrundegelegt (§§ 22 f.). Laut § 55 hatte ein hethischer Herrscher auf ausdrückliches Verlangen der Bewohner (»Söhne von Hattušaš«) ihre öffentlich-rechtlichen Verpflichtungen festgesetzt. Überdies gibt es in der ersten Tafel auch Vorschriften über öffentlich-rechtliche Verpflichtungen und Privilegien von Bewohnern älterer Städte (§§ 50 f.; 54) sowie für Angehörige bestimmter Berufe (§§ 50, 52, 54, 56).

Einige weitere Bestimmungen unterscheiden zwischen Stadt und Land. Die Geltung des Preistarifs wird ausdrücklich nicht nur für die (Haupt-)Stadt, sondern auch für das Land vorgeschrieben, wie sich dies aus dem beschädigten Schluß des § 184 ergibt. — In einigen Rechtssätzen wird vorausgesetzt, daß sich in demselben Ort das »Königstor« (= das Königsgericht) befindet. Dorthin bringt der Finder das in der Stadt gefundene Haustier (§ 71), dorthin geleitet man die ehebrecherische Gattin nebst ihrem Komplizen (§ 198) sowie die der Unzucht mit Tieren beschuldigten Verbrecher (§§ 187, 199), damit sie vom Herrscher bestraft oder begnadigt werden.

Im Gegensatz zu diesen Bestimmungen enthält die hethitische Rechtssammlung Bestimmungen, die weder auf die Hauptstadt noch auf irgend ein besonderes Land ausdrücklich Bezug nehmen. Zu diesen allgemeinen Rechtssätzen gehören die Bestimmungen über den Schutz des menschlichen Lebens und der körperlichen Unversehrtheit (§§ 1—18), über das Eherecht (§§ 27—37), das Eigentum an Haustieren (§§ 57—92), an Gebäuden (§§ 93—100), an Weinärten, Gärten (§§ 101 ff.) u. a. Diese Gruppen von allgemeinen Rechtsvorschriften dürften wohl allmählich durch königliche Gesetzgebung eingeführt und zum hauptstädtischen Kern hinzugefügt worden sein.

Deshalb ist es nicht verwunderlich, daß man in den oben zitierten Fällen dieses in seinem Kern hauptstädtische Recht als das »hethitische« Recht bezeichnete.

IV

Noch weit mehr als durch die Aussonderung des stadtrechtlichen Kernes in der hethitischen Rechtssammlung läßt sich die Entwicklung des hethitischen Rechts auf Grund der Verschiedenheit der in den einzelnen Rechtssätzen angedrohten Sanktionen verfolgen. Denn der Gesetzgeber will die Befolgung einer neuen Rechtsvorschrift durch Androhung von Rechtsfolgen erreichen, die er zur Zeit der Aufstellung des Rechtssatzes für wirksam hält. Gerade diese Rechtsfolgen spiegeln die zur Zeit der Entstehung der einzelnen Rechtsvorschriften obwaltenden wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Zustände getreu wieder.

Mittels dieses Kriteriums lassen sich, wie ich dies in meinem Vortrag am 25. Internationalen Orientalistenkongreß* in Cambridge ausgeführt habe, folgende vier Schichten von Rechtssätzen in der hethitischen Rechtssammlung unterscheiden.

Für die älteste Schicht sind Sanktionen, die grausame Todesstrafen (z. B. durch Vierteilen, § 166) oder sehr hohe Bußsätze in Vieh (z. B. §§ 57 bis 59) androhten, kennzeichnend.

Als die zweite Schicht kann man Bestimmungen zusammenfassen, in denen eine Fortbildung des ältesten Rechts wahrnehmbar ist, ohne daß jedoch diese Rechtssätze bereits der dritten oder vierten Schicht zuzurechnen wären.

Einige Male werden sakrale Ersatzopfer vorgesehen, sei es daß diese anstelle einer früheren Todesstrafe (§§ 167, 196, 199), sei es daß sie von Anfang an eingeführt worden sind (§§ 168 f.). — Auch die Bestimmungen, die eine Entlohnung in Getreide vorsehen (§§ 158—161), dürften hierher gehören. Ebenso wahrscheinlich auch die Rechtssätze, wonach jemand als Dieb angesehen würde, falls er eine fremde Sache, die zufällig in seinen Besitz gekommen ist, nicht ihrem Eigentümer zurückerstatte (§§ 45, 71, 86; vgl. § 66). — Möglicherweise wären der zweiten Schicht auch die nicht sehr zahlreichen Bestimmungen zuzurechnen, in denen die Zuständigkeit des königlichen Gerichts, vielfach im Zusammenhang mit der Verfolgung der Zauberei, vorgeschrieben wird (§§ 44 C, 102, 111, 176 A).

Die Bestimmungen der dritten Schicht enthalten Sanktionen, die Strafsätze in (Sekeln oder Minen von) Silber enthalten. Ihre Einführung gehört einer Zeit an, als Silber, im Einklang mit der allgemeinen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Entwicklung des Hethiterreiches, bereits als allgemeines Wertmesser anerkannt worden war. Zur dritten Schicht gehören somit Rechtssätze, durch welche verhältnismäßig hohe Bußen in Silber (meistens eine Mine Silber) vorgeschrieben wurden, die anlässlich der späteren, großen gesetzgeberischen Reform herabgesetzt worden sind. Dies sind Strafrechtssätze über einige Körperverletzungen (Beschädigung von Augen oder Zähnen, § 7; Verletzung des Kopfes, § 9) sowie über gewisse Diebstähle (die Entwendung eines Mastschweines, § 81; eines Bienenschwarmes, § 91; Dieb-

* Nekaj problemov iz hetitskega prava = Some Problems of the Hittite Law, Zbornik znanstvenih razprav, XXV, 1925, 67—90, Ljubljana.

stahl in einem fremden Haus, § 94, oder in einem Weinberg, § 101, sowie der Diebstahl vom Pferdegeschirr, § 129).

Die vierte und jüngste Schicht ist das Ergebnis einer umfangreichen gesetzgeberischen Reform, die in 22 Bestimmungen durch die Unterscheidung zwischen dem früheren (*karū* = früher), strengeren und dem jüngeren, milderen (*kinuna* = jetzt aber) Recht als solche ausdrücklich bezeichnet wird. Dank dieser Reform wurden die meisten grausamen Todesstrafen (§§ 92, 121) sowie körperliche Züchtigung (§ 101) durch mäßige Strafen in Silber ersetzt. Ebenso wurden ältere Bußsätze in Häuptern (§ 19 B), in Vieh (§§ 57 ff., 63 ff., 67 ff.) erheblich herabgesetzt. Zugleich wurden zahlreich neue Strafsätze eingeführt, die meistens Strafen in Silber, bei Fundverhehlung von Zuchttieren jedoch Strafen in Vieh (§§ 60–62) anordneten. Endlich wurde der Rechtsschutz auch auf Sklaven ausgedehnt, wobei jedoch für sie niedrigere Strafsätze als für die Freien vorgeschrieben wurden, auf der anderen Seite wurde jedoch auch ihre strafrechtliche Verantwortung gesetzlich geregelt.

V

Die Bestimmungen über den Eigentumsschutz an Haustieren (§§ 57–92) bieten eine besonders günstige Gelegenheit, die Entwicklung und das relative Alter der einzelnen Rechtssätze auf Grund der darin enthaltenen Sanktionen genauer zu bestimmen.

Wie bereits erwähnt, wird in diesem zweiten Abschnitt der ersten Tafel der Schutz des Eigentums an Rindern, Pferden und Schafen an die Spitze gestellt (§§ 57–80). Die große wirtschaftliche Bedeutung dieser Haustiere wird auch durch ihre Erwähnung im Wirtschaftsinventar KBo. V, 7 bezeugt. — An zweiter Stelle wird das Eigentum an Schweinen (§§ 81–86), an dritter Stelle an Hunden (§§ 87–90) und an letzter an Bienen (§§ 91–92) geschützt.

Seinem Anordnungsprinzip getreu behandelt der hethitische Gesetzgeber zuerst das »große« Rind (§ 57), das »große« Pferd (§ 58) und das UDU. A. LUM (§ 59), womit wohl die Zuchttiere (Stier, Hengst und Widder) gemeint sein werden. Alsdann folgen männliche Arbeitstiere (§§ 63 ff.: der Zugochse, das Wagenpferd u. a.) und an dritter Stelle die sonst nützlichen weiblichen Tiere (§§ 67 ff.: Melkkuh, Wollschaf u. a.). Während für die Entwendung von Haustieren dieser Art Strafsätze vorgesehen waren, wurde die Fundverhehlung nur betreffs der Zuchttiere dieser Gruppe unter Strafe gestellt (§§ 60–62). In allen diesen Fällen wird in den Sanktionen die Leistung einer verhältnismäßig großen Zahl von Tieren gleicher Art angeordnet.

Nach dem älteren Recht mußte der Dieb für jedes gestohlene Zuchttier je dreißig (§§ 57 ff.), für jedes Arbeitstier je fünfzehn (§§ 63 ff.) und für jedes sonstige Nutztier je zwölf (§§ 67 ff.) Tiere der gleichen Art entrichten. Während jedoch von den Zuchttieren der Stier, der Hengst und der Widder berücksichtigt wurden, wurden von den männlichen Arbeitstieren ursprünglich nur der Zugochs (§ 63), von den weiblichen Nutztieren nur die Melkkuh (§ 67) und das Wollschaf (§ 69) in Betracht gezogen. Wohl erst später, viel-

leicht bei der Redaktion der ersten Tafel, wurde der gleiche Rechtsschutz auch auf Wagenpferde (?) (§ 64) und Stuten (§ 68) sowie auf Böcke u. Ä. (§ 65) mittels Angleichungsvorschriften (»die Rechtslage ist ebenso«) ausgedehnt.

Anlässlich der großen Reform wurden die alten Strafsätze von 30 auf 15, von 15 auf 10, von 12 auf 6 gleichartige Tiere herabgesetzt. Zugleich wurde der bisherige Eigentumsschutz durch neue Strafanrohungen für die Fundverhehlung von Zuchttieren (§§ 60—62) erweitert. Die Bußsätze betragen sieben gleichartige Tiere, dies ist ungefähr die Hälfte der bereits herabgesetzten Bußsätze für den Diebstahl (15 Tiere) von Zuchttieren (§§ 57—59).

Für das große Alter der hohen Strafsätze sprechen auch die noch recht unbeholfenen Formulierungen des Gesetzgebers, der unnötigerweise denselben Tatbestand für jede Tierart (Rind, Pferd, Schaf) wiederholt, anstatt für alle diese Tierarten eine gemeinsame Vorschrift aufzustellen. Dazu kommt eine ungeschickte Legaldefinition, was ein »großes Rind« und »ein großes Pferd« (§§ 57 f.) sei. Beachtung verdient auch die Tatsache, daß in all den Vorschriften, die wohl der ältesten Schicht angehören dürften, eine Bezeichnung für den Tiereigentümer noch nicht vorkommt und sie auch anlässlich der gesetzgeberischen Reform nicht in den Text eingefügt worden ist (§§ 57—59, 63—65, 67—69). In den offenbar jüngeren Bestimmungen über die Fundverhehlung wird jedoch der Tiereigentümer (*išhaš-šiš* = sein Herr, sein Eigentümer) bereits als solcher bezeichnet (§§ 60—62).

Die ältesten Strafsätze waren so hoch bemessen, daß sie den völligen wirtschaftlichen Ruin des Schuldigen zur Folge haben mußten. Anlässlich der großen Reform wurden nicht nur die Strafsätze um die Hälfte, bzw. um ein Drittel herabgesetzt, sondern der wirtschaftlichen Leistungsfähigkeit des Delinquenten wurde durch eine weitere Vorschrift Rechnung getragen. Der Delinquent konnte nämlich die Buße ungefähr je zu einem Drittel in erwachsenen (»zweijährigen«), in halberwachsenen (»einjährigen«) und in ganz jungen (»säugenden«) gleichartigen Tieren entrichten (§§ 57—65, 67—69).

Wegen der grausamen Strafart gehörte der ältesten Schicht höchstwahrscheinlich auch der ältere Teil der Vorschrift des § 92 an, wonach man den Dieb, der mehrere Bienenkörbe gestohlen hatte, den Bienen aussetzte, damit er durch Bienenstiche getötet würde.

Eine weitere Gruppe von sehr alten Bestimmungen bilden ferner die §§ 79, 86 und 90. Darin wird demjenigen, der durch ein fremdes Tier (Rind oder Schwein oder Hund) geschädigt oder bedroht worden ist, ein beschränktes Selbsthilferecht eingeräumt.

Fremde Rinder, die der Feldeigentümer auf seinem Feld antrifft, darf er einspannen und bis zum Tagesende für sich arbeiten lassen. Am Abend (»sobald die Sterne erscheinen«) muß er sie jedoch ihrem Eigentümer zurückgeben (§ 79).

Ein fremdes dahergelaufenes Schwein kann vom Grundstückseigentümer getötet werden. Das tote Tier muß jedoch an seinen Eigentümer zurückgegeben werden, widrigenfalls man den Grundstückseigentümer als Dieb ansehen würde (§ 86).

Hatte ein Hund fremdes Schweinefett gestohlen und es aufgeessen, so durfte ihn der Fetteigentümer töten und das Fett aus seinem Innern herausnehmen (§ 90).

Für die Beurteilung des relativen Alters dieser Bestimmungen verdient die Erwähnung des Tiereigentümers sowie des Feldeigentümers besondere Beachtung. Die naiv anschauliche Ausdrucksweise läßt ahnen, daß diese Rechtssätze im alten Gewohnheitsrecht der kleinasiatischen Hirten entstanden sein dürften. In ihrer jetzigen Fassung sind sie wahrscheinlich zwar jünger als die ältesten Diebstahlsbestimmungen (§§ 57—59), doch gehören sie zweifellos noch zu einem sehr alten Rechtsbestand.

Im § 86 wird die Drohung ausgesprochen, daß der Zuwiderhandelnde als Dieb angesehen werde. Diese Redewendung ist für einige weitere Bestimmungen kennzeichnend.

So ist zunächst im § 66 von verschiedenen Haustieren die Rede, von denen sich eines in eine fremde Hürde verlaufen, oder sich einer fremden Herde angeschlossen habe. Der Tiereigentümer kann sein verlorenes Tier rechtmäßig (*šakubaššaran*) an sich nehmen, ohne daß er den Herdeneigentümer als Dieb verfolgen könnte. — Während man in der ältesten Zeit für den gleichen Tatbestand für jede einzelne Tierart eine besondere Rechtsvorschrift aufstellte (vgl. die §§ 57—65, 67—69), werden im § 66 bereits verschiedene Tiere in einer Bestimmung ins Auge gefaßt. Daraus ergibt sich, daß diese Vorschrift zwar zu einem älteren, keineswegs aber zu dem ältesten Bestandteil gehören dürfte. Man könnte sie am besten der zweiten Schicht zuweisen.

Gemäß § 71 muß der Finder eines Haustieres (Rindes, Pferdes oder Maultiers) dieses zum Königstor führen und es dort abgeben. Auf dem Land muß er es den Ortsältesten vorweisen, um es alsdann vorläufig behalten zu können. Widrigenfalls kann er später vom Tiereigentümer als Dieb belangt werden.

Der gleichen Drohung begegnet man im § 45. Der Finder eines Gerätes muß nämlich dieses dem Eigentümer zurückgeben, um nicht als Dieb zu gelten.

In der jüngsten Redaktion KBo. VI, 4 werden im § XXXV die Verpflichtungen des Finders einheitlich geregelt, mag es sich um den Fund eines Gerätes oder eines Haustieres handeln. Der Finder muß die gefundene Sache ihrem Eigentümer zurückgeben. Falls er diesen nicht ausfindig machen kann, muß er das Gefundene den Zeugen vorweisen, um es alsdann bis auf Weiteres behalten zu dürfen. Andernfalls wird er als Dieb betrachtet und zum dreifachen Ersatz verpflichtet.

Der dreifache Ersatz, der uns außer im § XXXV auch im § III (Raubmord, begangen an einem hethitischen Kaufmann) begegnet, scheint einer späteren Rechtsauffassung zu entsprechen. Diese kommt übrigens auch in einigen offenbar jüngeren Bestimmungen des Abschnitts über das Eigentum an Haustieren zur Geltung. So durfte gemäß § 70 der Eigentümer, dem sein Rind, Pferd, Maultier oder Esel gestohlen worden war, sein Tier zurücknehmen und außerdem zwei gleichartige Tiere anfordern.

Ebenso mußte der Feldeigentümer, auf dessen Feld ein fremdes Rind umgekommen war, dem Tiereigentümer zwei Rinder entrichten. Dabei wird wohl stillschweigend vorausgesetzt, daß das verendete Tier vom Eigentümer zurückgenommen worden ist (§ 72). — Dieselben Rechtsfolgen ordnet der sprachlich mir noch nicht verständliche § 73 an.

Unter den Bestimmungen über die erste Gruppe von Haustieren dürften die §§ 74—77 die jüngste Schicht darstellen. Darin werden die Rechtsfolgen für verschiedene körperliche Verletzungen von Rindern und Pferden festgesetzt.

Im § 74, wohl der ersten Vorschrift dieser Art, ist von der Beschädigung eines Hornes oder eines Beines eines fremden Rindes die Rede. Der Tiereigentümer kann entweder vom Täter ein unversehrtes Rind zurückverlangen oder aber sein beschädigtes Tier zurücknehmen und als Entschädigung zwei Sekel Silber beanspruchen.

Im § 77 B wird die Verletzung eines Auges eines Rindes oder Pferdes mit sechs Silbersekeln, die Herbeiführung eines Abortus bei einer trächtigen Kuh oder Stute durch eine Buße von zwei Silbersekeln geahndet (§ 77 A).

Im § 75 wird die Haftung desjenigen geregelt, der ein fremdes Rind, Pferd, oder Maultier eingespannt hatte. War das Tier dabei umgekommen oder wurde es von einer Hyäne getötet, mußte es von demjenigen, der es eingespannt hatte, ersetzt werden. Frei ging dieser jedoch aus, falls er unter Eid erklären konnte, das ihm anvertraute Tier sei »von Gott gestorben«. Wahrscheinlich dachte man dabei an das Verenden des Tieres infolge eines Blitzschlags. Diese Einschränkung ist aufschlußreich für die hethitische Auffassung von der höheren Gewalt (*vis maior*); sie ist wahrscheinlich unter dem Einfluß des Kodex Hammurabi festgesetzt worden (§§ 249; 266).

Einer älteren Schicht dürften die sprachlich noch vielfach unklaren §§ 78 und 80 angehören.

Im Vergleich zu den ältesten Bestimmungen über die Entwendung von Stieren, Hengsten oder Widdern (§§ 57—59) sind zweifellos jünger alle Rechtsätze zum Schutz des Eigentums an Schweinen, Hunden und Bienen (§§ 81 bis 92), ohne daß sie jedoch alle gleichzeitig aufgestellt worden wären.

Als die ältesten unter ihnen haben wir bereits die Regeln über die erlaubte Selbsthilfe (§§ 86; 90) sowie diejenige über den Diebstahl von Bienenkörben (§ 92) bezeichnet.

Daß für die Entwendung von Ferkeln (§§ 83, 85) Bußsätze in Getreide angeordnet wurden, hängt möglicherweise mit ihrem niedrigen Wert zusammen.

Von den Bestimmungen, die das Eigentum an Schweinen und Hunden schützen wollen, dürfte diejenige des § 81 relativ am ältesten sein. Darin wird der Diebstahl an einem Mastschwein durch eine Geldbuße bestraft, wobei zwischen der früheren, höheren und der späteren, niedrigeren Bestrafung unterschieden wird. Die Vorschrift des § 81 wäre somit der dritten Schicht im Sinn der obigen Einteilung zuzuweisen.

Weitere Bestimmungen über Schweine (§§ 83—85) und Hunde (§§ 87—89) sind höchstwahrscheinlich erst anläßlich der großen gesetzgeberischen Reform hinzugefügt worden. Außer des sprachlich noch nicht gut deutbaren

Diebstahlparagraphen 81 gehört hierher der Diebstahl und die tödliche Verletzung eines trächtigen Schweines (§§ 83 f.) sowie die Entwendung von Ferkeln (§ 85).

Nach den Diebstahlsbußen zu urteilen, wurde von den Hunden der Hirtenhund am höchsten bewertet (§ 87: 20 Sekel Silber), ihm folgte der Hund des Hundezüchters (§ 88: 12 Sekel) und in einem großen Abstand der gemeine Torwächter (§ 89: 1 Sekel).

Von den Strafrechtssätzen über den Diebstahl von Bienenkörben wurde der uralten, grausamen Todesart durch die Aussetzung des Diebes, damit er durch Bienenstiche getötet wurde, bereits gedacht (§ 92). Anlässlich der großen Reform wurde die Todesstrafe in eine Geldstrafe von 6 Sekeln Silber umgewandelt. Zugleich wurde ein weiterer Tatbestand hinzugefügt: die Entwendung von leeren Bienenkörben sollte durch eine Strafe von drei Sekeln geahndet werden (§ 92). Der Diebstahl an einem Bienenschwarm wurde jedoch gemäß § 91 anfangs mit einer Silbermine, nach der Reform mit 5 Sekeln bestraft. Man kann daraus entnehmen, daß die ältere Strafdrohung gleichfalls der obigen dritten Schicht angehört haben dürfte.

Außerhalb des Rahmens der bisher erörterten Bestimmungen bleibt die Vorschrift des § 107 über die Geldentschädigung (10, bzw. 3 oder 5 Sekel) für das Abweidenlassen eines fremden Weinbergs durch Schafe. Erheblich niedriger ist die Buße, falls die Schafe auf einem leeren (?) oder vernachlässigten Boden weideten.

Die Bestimmungen der §§ 119 f. über die Entwendung von nicht näher bekannten Vögeln, wofür die Zahlung von 12 Sekeln bzw. einem Sekel Silber angedroht wird, sind teils beschädigt, teils aus sprachlichen Gründen noch nicht verständlich.

VI

Abschließend wollen wir noch die Frage aufwerfen, ob sich in der hethitischen Rechtssammlung auch fremde Rechtseinflüsse erkennen lassen.

Ob und in welchem Umfang die hethitische Rechtssammlung durch das protohattische Recht beeinflusst worden sein mag, läßt sich nicht entscheiden, solange keine protohattischen Rechtsquellen vorliegen.

Mesopotamische Einflüsse auf die hethitische Rechtentwicklung waren im allgemeinen gering und beschränkten sich hauptsächlich auf einige eherechtliche Fragen. Auf anderen Rechtsgebieten stand einer solchen Beeinflussung die wirtschaftliche und gesellschaftliche Struktur Kleinasiens, die sich von derjenigen Mesopotamiens weitgehend unterschied, im Wege.

Auf eherechtlichem Gebiet stimmen vor allem die §§ 29—30 der hethitischen Rechtssammlung mit den §§ 159—160 des Kodex Hammurabi wenigstens grundsätzlich überein. Darnach kann einen Ehevertrag, der durch die Leistung einer Schenkung (ak. *tirhatum*, heth. *kūšata*) des Bräutigams an den Brautvater zustande gekommen war, vor der Erfüllung jeder der beiden Vertragspartner einseitig lösen. Tut es der Bräutigam, so geht er seines Anspruchs auf die Rückgabe seiner Schenkung verlustig; im entgegengesetzten Fall muß der Brautvater das Erhaltene zweifach (laut § XXII sogar

dreifach) zurückerstatten. — Für die Wahrscheinlichkeit einer Rezeption aus dem babylonischen Gesetzbuch spricht außer der sachlichen Übereinstimmung insbesondere auch die Tatsache, daß diese Rechtsregel in der wohl ältesten Abschrift KBo. VI, 2 noch nicht vorkommt, sondern offenbar zur Zeit der Abfassung von KBo. VI, 3 in die hethitische Rechtssammlung übernommen worden sein dürfte.

Auch in der Regelung der Bestrafung der ehebrecherischen Gattin stimmt die hethitische Rechtssammlung (§§ 197 f.) mit dem Kodex Hammurabi (§ 129) und dem assyrischen Rechtsbuch (§ 15) im Wesentlichen überein, namentlich darin, daß der Ehebrecherin und ihrem Verführer dasselbe Geschick zuteil werden soll. Der betrogene Ehegatte darf nämlich die beiden *in flagranti* ertapten auf der Stelle töten. Wenn er von seinem Privatstrafrecht keinen Gebrauch macht, kann er beide zum Königsgericht führen und daselbst über ihr Leben und Tod entscheiden. Auch hierin liegt die Möglichkeit einer Übernahme aus dem babylonisch-assyrischen Rechtsgebiet durchaus im Bereich der Wahrscheinlichkeit.

Ob die auffällig milde Bestrafung von Körperverletzungen (§§ 7—18), namentlich der Verzicht auf das Talionsprinzip in Mesopotamien, etwa im Gesetzbuch von Ur-Nammu oder demjenigen von Ešnunna ein Vorbild hatte, läßt sich noch nicht entscheiden.

Ebenso unlösbar bleibt bis auf Weiteres die Frage, ob das *ilku*-Verhältnis in Babylonien und bei den Hethitern den gleichen oder zumindest ähnlichen Inhalt hatte.

Im Vermögensrecht hat sich, wie bereits erwähnt, die hethitische Auffassung von der höheren Gewalt wahrscheinlich nicht ohne eine Beeinflußung durch den Kodex Hammurabi (§§ 249, 265) entwickelt (§ 75).

Die außerordentlich ergebnisreichen Ausgrabungen von Cl. Schaeffer in Ras Shamra (Ugarit) ermöglichen uns, die Frage anzuregen, inwieweit in der hethitischen Rechtsentwicklung außer mit mesopotamischen auch mit nordsyrischen Einflüssen zu rechnen wäre. Obwohl wir uns erst am Anfang von Veröffentlichungen des juristischen Materials befinden, vermögen wir immerhin ugaritische Rechtseinflüsse in zwei Punkten wenigstens in Erwägung zu ziehen.

In den hethitischen Bestimmungen über die Bestrafung wegen der Unzucht mit Tieren, wofür in der Regel die Todesstrafe angedroht wird, wird für den Fall der königlichen Begnadigung subsidiär (§§ 187 f., 199; als Hauptstrafe jedoch im § 200 A) eine Ehrenstrafe angeordnet, wonach es dem Delinquenten zeitlebens verwehrt bleiben sollte, vor dem König zu erscheinen. Wie überhaupt die Rechtssätze über verschiedene Delikte gegen die Geschlechtmoral (§§ 187—200 A), gehört offenbar auch diese Straftat einer jüngeren Schicht an. — Laut der ugaritischen Urkunde Nr. 16.249 (Mission de Ras Shamra, VI: Jean Nougayrol, Le Palais royal d'Ugarit, III, Paris 1955, S. 96 ff.) verfügte König Niqmepa für Siegel- und Urkundenfälschung anstatt der Todesstrafe die Vermögenskonfiskation und zugleich auch die dauernde Verweisung der Schuldigen vom Hof sowie vom Gebiet des Stadtstaates.

Den zweiten Berührungspunkt bildet das etwas ungewöhnliche Recht der Mutter, ihren Sohn aus der Familie ausschließen zu können. Ein solches Recht wird der Mutter sowohl im § 171 der hethitischen Rechtssammlung als auch in der ugaritischen Urkunde RS 8145 (veröffentlicht von Fr. Thureau-Dangin, Syria 18, 245 ff.; vgl. J. Klíma, ArOr. 24, 363 und 372) zuerkannt. Dabei mußten gewisse Förmlichkeiten (Hinausschaffen, bzw. Ablegen der Kleider) vorgenommen werden, die offenbar den Bruch mit der bisherigen Familiengemeinschaft veranschaulichen sollten.

Es wäre jedoch verfrüht, von einer Rezeption des ugaritischen Rechts in das hethitische zu reden. Dagegen scheint die Möglichkeit einer Beeinflußung im Lichte der obigen konkreten Fälle durchaus im Bereich der Wahrscheinlichkeit zu liegen.

Abschließend dürfen wir feststellen, daß das hethitische Recht trotz seines verhältnismäßig bescheidenen Quellenbestandes immerhin manche interessante Probleme in sich birgt. Eine überraschend große Anzahl von neuen Übersetzungen der hethitischen Rechtssammlung zeigt zur Genüge, daß das Interesse um seine Erforschung auch noch ein halbes Jahrhundert nach der Auffindung seiner wichtigsten Quellen in Boghazköi sehr lebendig geblieben ist.

Ljubljana, 20. II. 1956.

RAZPRAVE I. RAZREDA
DISSERTATIONES CLASSIS I

IV/7

Izdala

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani

Natisnila

Triglavska tiskarna v Ljubljani
v oktobru 1958

Naklada 800 izvodov

MINISTRE I PAVNDA

MINISTRE I PAVNDA

1958

Ministry of Education and Science

1958

1958

Ministry of Education and Science

1958

1958

1758